

ΤΟ ΦΥΣΙΚΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΚΑΝΟΝΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ ΕΞ ΕΠΟΨΕΩΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΑΣ ΠΗΓΑΣ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΥΠΟ

Κ. Β. ΚΥΡΙΑΖΗ, Δ. Θ.

ΕΙΣ ΑΓΩΓΙΚΑ (*)

Ι. Η ΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ¹

Ἐν ἐκ τῶν σπουδαιότερων προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἀπασχολοῦσι κατὰ τὴν μεταπολεμικὴν ἐποχὴν σοβαρῶς καὶ ζωηρῶς ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ εἰδικώτερον τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι τὸ βασικὸν πρόβλημα τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον τόσον μεταξύ τῶν νομικῶν, ὅσον καὶ τῶν θεολόγων ἀποτελεῖ θέμα συνεχοῦς συζητήσεως καὶ ἐρεῦνης. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀπησχόλησεν ἤδη τὴν ἀρχαιότητα καὶ συζητήθη ζωηρῶς κατὰ τὸν Μεσαίωνα. Αἱ ἀκρότητες καὶ ὑπερβολαὶ τῆς περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας τῆς δεκάτης ἐβδόμης καὶ δεκάτης ὀγδόης ἑκατον-

(*) ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ: (Πλήρεις τίτλους τῶν κατωτέρω παρατιθεμένων ἔργων βλέπε ἐν τῷ βιβλιογραφικῷ καταλόγῳ).

AAS Acta Apostolicae Sedis. AAV Die Apostolischen Väter. AKR Archiv f. Kathol. Kirchenrecht. ASS Acta Sanctae Sedis. BKV Bibliothek der Kirchenväter. CIC Codex iuris Canonici. DCA Didascalia et constitutiones Apostolorum. DZKR Deutsche Zeitschrift für Kirchenrecht. GCS Die griechischen christlichen Schriftsteller. HA Herdersche Ausgaben der Papstenziklikten. Nennecke Neutestamentliche Apokryphen. KA Ἱεροὶ Κανόνες Ἀλβιζάτου. Kittel Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament. MG Marmy E., Mensch und Gemeinschaft. OLG Oberlandesgericht. PG Migne Patrologia Graeca. PL Migne Patrologia Latina. SJZ Süddeutsche Juristenzeitung. S. Theol. Summa Theologica des hl. Thomas v. Aquin. Σύντ. Σύνταγμα τῶν Θεῶν καὶ Ἱερῶν Κανόνων Πάλλη καὶ Ποτλῆ. ZRG Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonische Abteilung.

Ἡ βιβλιογραφία τῆς παρούσης διατριβῆς, ἵνα μὴ γίνῃ κατάχρησις τοῦ χώρου τῆς «Θεολογίας», θὰ συμπεριληφθῇ ἐν τοῖς ἀνατύποις. Ὅπωςδήποτε σημειοῦμεν ἐνταῦθα ὅτι τὰ χρησιμοποιηθέντα ἔργα ἀναφέρονται ἀπλῶς διὰ τοῦ ἐπωνύμου τοῦ συγγραφέως, ἐφ' ὅσον ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ δὲν ὑπάρχει ἐτέρα βραχυγραφία.

1. Σημειοῦμεν ὅτι ἡ παρούσα ἐργασία, περιοριζομένη εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐξ ἐπόψεως χριστιανικῆς καὶ διὰ καὶ Ὁρθοδόξου, προϋποθέτει γνωστὴν τὴν ἱστορίαν τοῦ προβλήματος τούτου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον. Περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου ὄρα Fléckiger, Naturrecht, Haring, ἐνθα καὶ πλήρης βιβλιογραφία.

ταετηρίδος² ὠδήγησαν μετὰ ταῦτα εἰς τὸν δικαιοῦν θετικισμὸν (Rechtspositivismus), τοῦ ὁποῦ ὁ ἀκμάζων δογματισμὸς ἐφαίνετο ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὡσεὶ νὰ εἶχεν ὀριστικῶς κατασβέσει τὸ φῶς τῆς περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας τῆς θύραθεν φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Μόνη ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἠγωνίζετο εἰσέτι ὡς ἐκπρόσωπος τῆς διδασκαλίας ταύτης.

Ἀκολουθεῖ μετὰ ταῦτα ἡ τρομακτικὴ ἐν Εὐρώπῃ καταστροφὴ τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, ἡ τυραννίς, ἥτις ἐπεκράτησεν εἰς διαφόρους χώρας, καὶ ὁ ἐν συνεχείᾳ δευτέρος παγκόσμιος πόλεμος. Εἰς πολλὰς χώρας τῆς Εὐρώπης οἱ ἄνθρωποι κατεπίεσθησαν ἀφαντάστως καὶ ἡ ἀνθρωπίνῃ ἐλευθερίᾳ ἐξηφανίσθη παντελῶς. Ἐδιώχθησαν πολλοὶ ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ τὰ φρονήματα καὶ τὰς ἀρχὰς αὐτῶν, ἀπειράριθμοι δὲ ἐνεκλείσθησαν εἰς στρατόπεδα συγκεντρώσεως ἄνευ δικαστικῆς κρίσεως. Τὸ γεγονός καὶ μόνον ὅτι ἀνῆκέ τις εἰς ὀρισμένην φυλὴν, ἢ ἐδέχετο ὀρισμένην κοσμοθεωρίαν, ἀπετέλει ἐπαρκῆ λόγον πρὸς συστηματικὴν δίωξιν καὶ ἐξοντωτικὸν ἀφανισμόν. Ὁ νόμος ἀπετέλει παίγιον, ὄργανον ἀδίκου βίας ἐναντίον ἀθῶων.

Αἱ καταστρεπτικαὶ αὐταὶ συνέπειαι τοῦ δικαιοῦ θετικισμοῦ, ὅστις, θεωρῶν τὴν ἀπλὴν καὶ αὐθαίρετον βούλησιν τοῦ κράτους ὡς πηγὴν δικαίου, παρέσχεν εἰς τοὺς ἰθύνοντας τὰ ὀλοκληρωτικὰ κράτη τὴν θεωρητικὴν περὶ τοῦ δικαίου θεμελίωσιν πρὸς ἀφανισμόν τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, προεκάλεσαν εὐλογον ἀντίδρασιν. Οὕτω ἤρχισεν ἐκδηλουμένη ἐν ταῖς ἐπιστημονικαῖς συζητήσεσι τῶν νομικῶν κύκλων ἐν Γερμανίᾳ καὶ γενικῶς τῶν πνευματικῶν κύκλων τῆς Δύσεως ὁλονὲν αὐξοῦσα ἰσχυρὰ στροφή (ἐπάνοδος) πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον, πρὸς τὸ δίκαιον, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται ὑπεράνω τοῦ θετικοῦ δικαίου καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι ἀπηλλαγμένον τῆς αὐθαιρεσίας τοῦ κράτους³. Εὐθὺς μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου ἀνέκυψε τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ὑπάρχῃ δίκαιον καθ' ἑαυτὸ, δίκαιον ἐνυπάρχον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἀναπαλλοτριώτον αὐτοῦ δίκαιον, δίκαιον φυσικόν. Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἡ ἀπάντησις ἦτο γενικῶς σχεδὸν καταφατικὴ. Οὕτω δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμε ὅτι ἐν τῇ νέᾳ γερμανικῇ συνταγματικῇ νομοθεσίᾳ περιελήφθησαν ἱκανὰ στοιχεῖα φυσικοῦ δικαίου⁴, τὰ ὁποῖα

2. Θὰ ἦτο ὀρθότερον νὰ χαρακτηρισθῇ αὕτη ὡς διδασκαλία «τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου». Ἡ Διαφώτισις δηλ. θεωρεῖ τὸ δίκαιον ὡς παράγον ἐκ τοῦ αὐτονόμου ἀνθρωπίνου λόγου, ἀνεξαρτήτως τῆς θελήσεως ἢ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Ὅρα σχετικῶς Sāgmüller, Naturrecht σ. 58, Ebers σ. 158 ἐξ., ἐνθα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. ἐπίσης Petraschek, Rechtsphilosophie σ. 180 ἐξ. καὶ 396 ἐξ. Messner, Naturrecht σ. 96 ἐξ. Σημειοῦμεν ὅτι ἐν τῇ παρουσίᾳ ἐργασίᾳ χρησιμοποιοῦμεν τὸν ὄρον δικαιοῦ ἀντὶ τοῦ συνήθους νομικοῦ, διότι νομίζομεν ὅτι ἀκριβολογοῦμεν περισσότερο, δεδομένου ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι εὐρύτερα ἔννοια, ὑπὸ τὴν ὅποιαν ὑπάγεται ὁ νόμος, ἢ συγκεκριμένη δηλονότι πραγματώσει τοῦ δικαίου.

3. Πρβλ. Süsterhenn, Der Durchbruch des Naturrechts σ. 45, Wurm, Naturrecht σ. 191 ἐξ.

4. Ὅρα Süsterhenn αὐτόθι.

περιορίζουσι τὴν παντοδυναμίαν τοῦ κράτους. Συγχρόνως οἱ νομικοὶ ἀνέλαβον βαρύτερον ἔργον κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν δικῶν ἐναντίον τῶν ἐγκληματιῶν πολέμου, τῶν δικῶν πρὸς ἀποκατάστασιν καὶ ἐπανόρθωσιν ζημιῶν διὰ τὴν ἐπιστροφήν τῶν κατασχεθέντων καὶ διαρπαγέντων περιουσιακῶν στοιχείων ἐξορισθέντων ἢ καθ' οἷονδῆποτε τρόπον διωχθέντων προσώπων. Κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν δικῶν τούτων ἠγέρθησαν ἀπαιτήσεις καὶ προεβλήθησαν δικαιολογίαι ὑπὸ τῶν κατηγορουμένων, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρξαν νόμο βάσιμοι, διότι ἐστηρίζοντο ἐπὶ τῆς κατὰ τὸν χρόνον τῆς διαπράξεως τοῦ ἀδικήματος ἰσχύουσης νομοθεσίας τῶν ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων. Οὕτως οἱ δικασταὶ ἐκλήθησαν ν' ἀποφανθῶσιν ἐὰν ὄντως ἢ τότε ἰσχύουσα νομοθεσία ἀνταπεκρίνετο πρὸς τὸ καθ' ἑαυτὸ δίκαιον. Ἴνα δὲ σαφέστερον ἐκφρασθῶμεν, ἐπρόκειτο οἱ δικασταὶ νὰ γνωμοδοτήσωσιν ἐὰν ἢ κατὰ τὴν διάπραξιν τῶν κατηγορουμένων πράξεων ἰσχύουσα νομοθεσία ἔπρεπε νὰ ἐξετασθῇ ἐξ ἐπόψεως τυπικῆς καὶ εἰδολογικῆς μορφῆς, νὰ ἐξετασθῇ δηλονότι κατὰ πόσον ἢ νομοθεσία αὕτη ἦτο σύμφωνος πρὸς τὰς ἰσχύουσας τότε συνταγματικὰς διατάξεις, ἢ ἐὰν ἐπεβάλλετο νὰ διαπιστωθῇ συγχρόνως κατὰ πόσον ἢ τότε ἰσχύουσα νομοθεσία προσέκρουε πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ δικαίου καὶ πρὸς τὰς οὐσιαστικὰς αὐτοῦ ιδιότητας, ὡς φέρ' εἰπεῖν πρὸς τὸ αἴτημα τῆς δικαιοσύνης καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ φυσικοῦ δικαίου⁵. Καὶ ἐφ' ὅσον εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐρώτημα ἐδίδοτο καταφατικὴ ἀπάντησις, ἠρωτᾶτο πάλιν ποῖαι εἶναι αἱ οὐσιαστικαὶ ἐκεῖναι ἀρχαὶ καὶ ἐπομένως ποῖα εἶναι τὰ ὅρια, τὰ ὁποῖα τίθενται εἰς τὸν νομοθέτην καὶ τὰ ὁποῖα δὲν δύναται οὗτος νὰ ὑπερβῇ.

Μεταξὺ ἄλλων ἔλαβον μέρος εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν συζήτησιν τῶν προβλημάτων τούτων ἐγκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ρωμαιοκαθολικοὶ καὶ διαμαρτυρόμενοι, καὶ οὕτως ἀνέκυψε καὶ πάλιν τὸ ἐπίμαχον θέμα τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον θεολογικῶν ἐρίδων μεταξὺ τῶν δύο ἀνωτέρω ὁμολογιῶν. Ἐντεῦθεν ἔχομεν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀφθονίαν νομικῶν καὶ θεολογικῶν συγγραφῶν⁶ ἐν σχέσει πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον καὶ πληθὺν δικα-

5. Πρβλ. Peters σ. 37 ἐξ., Süsterhenn αὐτόθι. Ὁ Peters θεωρεῖ ὅτι, ἐν ἡ περιπτώσει ὁ δικαστὴς ἤθελε διαπιστώσει συγκρούσιν ἐνὸς νόμου πρὸς τὰς γενικὰς τοῦ δικαίου οὐσιαστικὰς ιδιότητας, δὲν ὑποχρεοῦται νὰ ἐφαρμόσῃ τοῦτον, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ νόμος οὗτος ἐξεδόθη τυπικῶς καὶ ἐδημοσιεύθη νομίμως.

6. Εἶναι ἀδύνατον νὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα ὀλόκληρον τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν, ἥτις θὰ κατελάμβανε πολλὰς σελίδας. Δύναται τις νὰ λάβῃ ἀντίληψιν ταύτης εἰς τὰ σχετικὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα ἐν Α. Κ. Ρ. τόμ. 123 - 125. Ἐπίσης πρβλ. σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Ritter, Enneccerus - Kipp - Wolf. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς δικαστικὰς ἀποφάσεις πρβλ. OLG Hamburg, Südd. Juristenzeitung 1948, σ. 35, Bundesverfassungsgericht, ἀπόφ. 23.10.1951 (Bundesanzeiger ἀρθ. 215 σ. 218). Ἐν τῇ ἀποφάσει ταύτῃ τονίζεται ἡ ἀρχή, καθ' ἣν ἀναγνωρίζεται ἡ ὑπαρξίς ὑπερθετικῶν ἀρχῶν δικαίου αἱ ὁποῖαι δεσμεύουσι τὸν συνταγματικὸν νομοθέτην, ὅστις ὑποχρεοῦται νὰ ἐλέγχῃ ἐὰν τὸ τιθέμενον δίκαιον συμφωνῇ πρὸς τὸ ὑπερθετικὸν τοῦτο δίκαιον.

στικῶν ἀποφάσεων, αἱ ὅποια λαμβάνουσι θέσιν ἔναντι τούτου. Ἐκ τῆς ὅλης ταύτης ἐπιστημονικῆς συζητήσεως σχεδὸν γενικῶς ἐγένετο δεκτὸν ὅτι μία νομικὴ διάταξις τῆς πολιτείας, εἰς νόμος, δὲν ἰσχύει ἀπλῶς καὶ μόνον, διότι ἐξεδόθη καὶ ἐδημοσιεύθη νομίμως, ἀλλ' ἀνάγκη νὰ ἐξετάζηται ἐὰν ὑπάρχωσιν ἐν αὐτῷ τὰ ἐν τῷ δικαίῳ καθ' ἑαυτὸ γνωρίσματα.

Μακρὰν τῶν συζητήσεων τούτων παρέμεινε μόνον ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία. Οὐδαμῶς παρ' ἡμῖν δύναται τις νὰ ἀνεύρη καὶ νὰ ἀναγνώσῃ τι, σχέσιν ἔχον πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἐπιστημονικὴν κίνησιν, ἐνῶ εὐλογον ἦτο νὰ ἀναμένῃ ὅτι οἱ ἡμέτεροι νομικοί, θεολόγοι καὶ οἱ ἀσχολούμενοι περὶ τὴν θεωρίαν καὶ φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου μετὰ ζήλου θὰ μετεῖχον τῆς ἀνωτέρω ἐρεῦνης. Διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην ἀποτελεῖ τὸ γεγονός τοῦτο ἰδιαιτέραν παράλειψιν, καθ' ὅσον ἡ χώρα ἡμῶν εὐρίσκεται ἀμέσως συνδεδεμένη πρὸς τὸν δυτικὸν κόσμον, γεωγραφικῶς καὶ πνευματικῶς, ἡσθάνθη δὲ ἐξ ἴσου σοβαρῶς τὰς συνεπειὰς τοῦ τελευταίου πολέμου, ὅστις ἀπετέλεσε βαρὺ καὶ ἄλγιστον πλήγμα διὰ τὸν δυτικὸν πολιτισμόν.

Ἄλλὰ τὸ θέμα τοῦ φυσικοῦ δικαίου δὲν πρέπει νὰ ἐξετασθῇ μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὰς κρίσιμους περιόδους τῆς ἱστορίας τῶν λαῶν. Εἶναι ἀνάγκη νὰ μὴ λησμονηθῆται ὅτι αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἀποτελεῖ θεμελιῶδες τοῦ δικαίου πρόβλημα. Ὡς τοιοῦτο λαμβάνει ἐξαιρετικὴν σπουδαιότητα διὰ τὸ δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰδιαιτέρως διὰ τὰς πηγὰς αὐτοῦ, τὸ περιουσιακὸν δίκαιον, τὸ δίκαιον τοῦ γάμου καὶ ἰδιαζόντως διὰ τὰς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας. Τὴν σημασίαν δὲ τῶν περὶ φυσικοῦ δικαίου ἀντιλήψεων διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας μάλιστα εἶναι ἀνάγκη νὰ τονίσωμεν. Τὸ γεγονός ὅτι αἱ παρ' ἡμῖν σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας ἀπέρρευσαν ἐκ τῶν ἐν Βαυαρίᾳ τῷ 1818 θεσπισθέντων ἐκκλησιαστικῶν νόμων οὐδεὶς δύναται ν' ἀμφισβητήσῃ⁷. Διὰ τὴν ἐπίδρασιν ὁμοῦ, τὴν ὁποίαν ἔχουσιν αἱ περὶ φυσικοῦ δικαίου ἀντιλήψεις τῆς Διαφωτίσεως διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἐν Βαυαρίᾳ καὶ γενικώτερον ἐν Γερμανίᾳ ἐκκλησιαστικῆς νομοθεσίας, ἡσχολήθησαν ἤδη πολλοὶ συγγραφεῖς⁸. Ἐν Ἑλλάδι, ἐνθα αἱ σχέσεις αὗται ἔχουσιν ἀτυχῶς οὕτω διαμορφωθῆ, ὥστε νὰ ἀποδέχεται ἡ Ἐκκλησία τὴν ἀνάμειξιν εἰς τὰ ἑαυτῆς πράγματα τῆς πολιτείας, ἣτις δικαιοῦται νὰ νομοθετῇ ἐπὶ ὑποθέσεων ἀφορωσῶν εἰς τὸν ἑξωτερικὸν βίον καὶ τὴν διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας, ἀπόκειται εἰς τὴν τελευταίαν τὸ δικαίωμα, ὅπως ἀνεύρη καὶ καθορίσῃ κριτήρια, βάσει τῶν ὁποίων θὰ ἀσκήσῃ τὴν ἔρευναν, τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν διαπίστωσιν ὡς πρὸς τὸ ἔγκυρον τῶν κρατικῶν τούτων ἐπεμβάσεων. Ἐν ἐκ τῶν κριτηρίων τούτων δέον ἀναμφισβητήτως νὰ θεωρηθῇ καὶ τὸ φυσικὸν δίκαιον.

7. Ὁρα Ἀνδρούτσου, Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία σ. 57 ἐξ.

8. Περὶ. Merkle, Sägmüller τόμ. I, σελ. 400 ἐξ., τοῦ αὐτοῦ Naturrecht σ. 58 ἐξ., Rösch σ. 446 ἐξ., Weber, Ebers σ. 187 ἐξ.

Παρ' ἡμῶν οὐδεμία ἐγένετο μέχρι τοῦδε ἔρευνα περὶ τοῦ δικαιοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς σημασίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Οὐδαμῶς ἐξητάσθη ποία ἡ σημασία τούτου διὰ τὰς πηγὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου. Ὁ Μίλας ἐν τῷ περὶ πηγῶν κεφαλαίῳ τοῦ περισπουδάστου αὐτοῦ ἔργου οὐδὲν ἄσχολεῖται περὶ αὐτό. Δύναται τις νὰ ἀνεύρη σποραδικῶς μόνον ὑπαινιγμούς τινας παρ' αὐτῷ, ὡς π.χ. ὅτι ἡ Ἁγία Γραφή ἀποτελεῖ πηγὴν θείου δικαίου διὰ τὸ δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας⁹. Ποίαν σημασίαν ἔχει ὁμοίως ὁ χαρακτηρισμὸς δικαίου τινὸς ὡς θείου δικαίου, ἢτοι ποία ἡ φύσις καὶ ἡ οὐσία τοῦ θείου δικαίου, δὲν θίγεται παρ' αὐτῷ. Ἐν τῇ παραγράφῳ 3 διακρίνει ὁ Μίλας τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον 1) εἰς ἔγγραφον καὶ εἰς ἄγραφον καὶ 2) «εἰς θεῖον (divinum) ἢ φυσικὸν (naturale) δίκαιον, ἔχον τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ μετ' αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ στηριζόμενον ἐπὶ τοῦ σαφῶς ἐκπεφρασμένου θείου θελήματος, καὶ θετικὸν δίκαιον (positivum) ἢ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον....»¹⁰. Ἀκριβῶς ὁ ὀρισμὸς οὗτος τοῦ διαπρεπεστέρου κανονολόγου ἀποδεικνύει — ὡς θὰ καταδειχθῇ ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ — σαφῶς τὴν σύγχυσιν, ἣτις ἐπικρατεῖ ὡς πρὸς τὸ σπουδαῖον τοῦτο θέμα τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ δικαίου τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ καὶ μία εἰδικὴ παρ' ἡμῶν πραγματεία μὲ περιεχόμενον τὰς πηγὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου περιλαμβάνει πεπλανημένας ἀντιλήψεις ἐν σχέσει πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον ὡς πηγῆς τοῦ δικαίου τῆς Ἐκκλησίας¹¹.

Οὕτως ἐχόντων τῶν παρ' ἡμῶν, καθίσταται νομίζομεν σκόπιμον, ὅπως τὸ θέμα τοῦ φυσικοῦ δικαίου τύχη τῆς δεούσης προσοχῆς ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τοῦ δικαίου τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας. Πλέον συγκεκριμένως δεόν νὰ ἐρευνηθῇ κατ' ἀρχὴν ἐὰν τὸ φυσικὸν δίκαιον δύναται νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς πηγὴ δικαίου τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, καὶ δὴ καὶ μὲ ποῖον περιεχόμενον καὶ ὑπὸ ποίαν σημασίαν.

Πρὸς σαφεστέραν κατανόησιν τοῦ θέματος¹² ἐθεωρήσαμεν ἀναγκαῖον, ὅπως προτάξωμεν τὴν περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίαν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ μετὰ ταῦτα τὰς περὶ αὐτοῦ γνώμας καὶ ἀντιλήψεις τῶν προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ ἀνάγκη αὕτη προκύπτει κυρίως ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὡς ἀντιμετωπίσθη ὑπὸ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν προτεσταντῶν, ἀποτελεῖ κατὰ φυσικὸν λόγον τρόπον τινὰ τὴν προϊστορίαν τοῦ ζητήματος καὶ τὴν ἀφετηρίαν τῆς συναφοῦς ἐρεύνης.

9. Μίλας σελ. 103. σημ. 1. 107.

10. Μίλας σ. 13.

11. Γεωργιάδης σελ. 56-67. Τοῦτο ὑπαινίσσεται καὶ ὁ Χριστοφιλόπουλος., τευχ. Α', σελ. 90, ὑποσ. 1.

12. Καλογήρου σ. 3.

II. ΤΟ ΦΥΣΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΕΤΕΡΟΔΟΞΟΙΣ

1. Ἡ περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλία τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας.

Διὰ τὴν περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίαν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἔχουσι πολλὰ γραφῆ, ἰδίως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Ἐν τούτοις πᾶσαι αἱ σχετικαὶ ἐκθέσεις ἐπὶ τοῦ θέματος ἡμῶν δὲν ἐκφράζουσι τὴν ἐπίσημον διδασκαλίαν τῆς Ρώμης, ἀλλ' ἀποδίδουσιν ἀντιλήψεις καὶ γνώμας προσωπικὰς ρωμαιοκαθολικῶν συγγραφέων¹. Ἀλλ' ἐκκλησιαστικὴ διδασκαλία καὶ προσωπικὰ γνῶμαι ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ Ἐκκλησίᾳ δίστανται πολλάκις εἰς τε τὰς λεπτομερείας καὶ κατὰ βάσιν. Τοῦτο ἄλλως διατυπῶνται ρητῶς ἐν τῷ C.I.C.² καὶ διευκρινεῖται ἔτι σαφέστερον ὑπὸ τοῦ Πάπα Πίου τοῦ ἸΒ', ὅστις ἀπεφάνητο ὅτι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ οὐχὶ οἱ σοφοί, ἀλλὰ ἡ διδασκίονσα Ἐκκλησία ἔχει τὸν ἀποφασιστικὸν λόγον³. Ἐπομένως ὅστις προτίθεται νὰ γνωρίσῃ τὴν αὐθεντικὴν διδασκαλίαν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἐν σχέσει πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον (τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰ λοιπὰ θεολογούμενα ζητήματα), ὀφείλει νὰ συμβουλευθῇ τὸ ἀρμόδιον ὄργανον, τὴν διδάσκουσαν Ἐκκλησίαν, ἥτοι τὰς ἀποφάσεις τῶν συνόδων καὶ τὰς γνώμας τῶν Παπῶν καὶ ἐπισκόπων. Μεταξὺ τούτων ὅλων ἰδιάζουσιν θέσιν κατέχουσιν αἱ παπικαὶ ἐγκύκλιοι. Ἐφ' ὅσον δὲ ἐν αὐταῖς ἐξετάζονται θέματα ἐπίμαχα, ὅπως δευτερεύουσιν πλέον σημασίαν ἔχουσιν ὕστερον αἱ ἐπ' αὐτῶν γνῶμαι τῶν θεολόγων καὶ ἐπιστημόνων⁴. Τὸ σημεῖον τοῦτο ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἰδιαιτέρως, διότι τὰ σπουδαιότερα προβλήματα, τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὸ θέμα ἡμῶν, ἔχουσι περιληφθῆ ἤδη εἰς παπικὰς ἐγκυκλίους. Μόνον ἐπικουρικῶς καὶ ἐφ' ὅσον ἐκ τῶν ἀνωτέρω πηγῶν δὲν προκύπτει τι αὐθεντικόν, δύναται νὰ ἐξετασθῇ ἡ γνώμη τῶν θεολόγων⁵. Βαρύνουσιν προσέτι σημασίαν ἔχουσιν αἱ γνῶμαι τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὡς καὶ ἡ διδασκαλία τῶν σχολαστικῶν καὶ ἰδίᾳ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, τὸν ὁποῖον ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἀποκαλεῖ ἰσάγγελον. Ἐν τῷ C.I.C. ὑπάρχουσι δύο

1. Οὕτω π.χ. ἡ κατὰ τὰ ἄλλα λαν ἀξιόλογος ἐργασία τοῦ Klaus Ritter, *Zwischen Naturrecht und Rechtspositivismus*, ἐνθα καὶ πλήρης σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Πρβλ. C. I. C., καν. 1322 ἐξ.

3. Ὅρα ἐγκύκλι. *Humani generis*, AAS 42 (1950), 569 H A ἀριθ. 21: «Τὸν θησαυρὸν τῆς πίστεως δὲν ἐνεπιστεῦθη ὁ Κύριος οὔτε εἰς ἓνα ἕκαστον ἐκ τῶν πιστῶν, οὔτε εἰς τοὺς θεολόγους, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν διδασκίονσαν Ἐκκλησίαν, ἥτις καὶ μόνη εἶναι ἀρμοδίᾳ διὰ τὴν αὐθεντικὴν αὐτοῦ ἐρμηνείαν καὶ ἀνάπτυξιν.»

4. Πρβλ. ὑποσ. 3, ἀριθ. 20.

5. Διὰ τοῦ «διδάσκουσαν Ἐκκλησίαν» ἀποδίδομεν τὸ γερμανικὸν «*Lehramt*», περὶ τῆς σημασίας καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ ὁποῖου ὅρα Eichmann - Mössdorf, τ. II, σ. 370 ἐξ., Haring, *Das Lehramt*.

κανόνες, ἐν τοῖς ὁποίοις ἐξαίρεται ἡ σπουδαιότης τοῦ Ἀκυινάτου καὶ ὑποδεικνύεται ὅτι ἡ νέα γενεὰ τῶν θεολόγων δέον νὰ μορφῶται καὶ νὰ προσανατολιζήται θεολογικῶς σπουδάζουσα κυρίως τὴν διδασκαλίαν καὶ τὰ ἔργα τοῦ Θωμᾶ Ἀκυινάτου (Κ. 598 § I, 1366 § 2 C.I.C.). Καὶ ἡ τελευταία αὕτη διαπίστωσις ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐν τῇ προκειμένῃ ἐκθέσει.

Ἐπειδὴ δὲ συστηματικὴ τις ἐκθεσις τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας περὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου περιστρεφομένη ἐντὸς τῶν ἀνωτέρω πλαισίων δὲν ὑφίσταται μέχρι τοῦδε, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, θὰ ἐπιχειρήσωμεν ἐνταῦθα συνοπτικὴν διατύπωσιν τῶν ἀντιλήψεων αὐτῆς ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου.

Ἡ περὶ δικαίου γενικῶς διδασκαλία τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ ὄντως μεγαλειῶδες οἰκοδόμημα. Οἱ Πάπαι, ἰδίως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, δὲν ἔπαυσαν νὰ ἀσχολῶνται περὶ τὸ δίκαιον καθόλου καὶ περὶ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ. Ἐκεῖνος ὅμως, ὅστις εἰργάσθη περισσότερον παντὸς ἄλλου διὰ τὴν θεμελιώσιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς περὶ δικαίου καὶ εἰδικώτερον τοῦ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας, ὑπῆρξεν ὁ Πάπας Λέων ΙΓ' ⁶, ὅστις εἶχε πάντοτε γνώμονα καὶ ὁδηγὸν τὰ σχετικὰ ἔργα τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Θωμᾶ Ἀκυινάτου ⁷. Ἀλλὰ καὶ οἱ μεταγενέστεροι Πάπαι συνεβάλοντο σπουδαίως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος διδασκαλίας.

Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας πηγὴ τοῦ δικαίου εἶναι ὁ Θεός, ὁ κύριος καὶ δημιουργὸς τοῦ παντός, εἰς τὴν θεῖαν θέλησιν τοῦ ὁποίου εἶναι ὑποτεταγμένη ἡ ὅλη δημιουργία ⁸. Ἡ δημιουργικὴ αὐτοῦ θέλησις ἀποτελεῖ τὸν ἀνώτατον καὶ αἰώνιον Λόγον ⁹. Οὗτος δημιουργεῖ ἐν τῷ κόσμῳ τὴν διέπουσαν αὐτὸν τάξιν ¹⁰, χαρακτηριζόμενος ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ περὶ δικαίου διδασκαλίᾳ ὡς «lex aeterna», αἰώνιος νόμος. Οὗτος ἀποτελεῖ τὴν σπουδαιοτέραν καὶ ὑψηλοτέραν ἔννοιαν ἐν τῷ περὶ δικαίου συστήματι τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι, ὡς ἐλέχθη, ὁ αἰώνιος Λόγος τοῦ Θεοῦ, τοῦ δημιουργοῦ καὶ κυβερνήτου τοῦ κόσμου ὅλου ¹¹. Ὁ Ἀκυινᾶτος χαρακτηρίζει τὸν αἰώνιον νόμον «ratio divinae sapientiae secundum quod est directiva omnium actum et motuorum» ¹². Εἶναι ἐπομένως ὁ κράτιστος νόμος, διότι εἶναι αὐτὸς ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, συμφώνως τῷ ὁποίῳ τὰ πάντα ἐρρυθμίσθησαν καὶ εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλουσι τὴν τε τάξιν καὶ τὸν σκοπὸν αὐτῶν. Οὕτω ἡ «lex aeterna» ἀποβαίνει ἡ πηγὴ παντός δικαίου ¹³. Μέσῳ ταύτης κυβερνᾷ ὁ Θεὸς τὸν

6. Ὁρα ἐγκύκλ. In Selenitā MG 769.

7. Τὴν ἰδιαιτέραν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἐνέχουσιν αἱ περὶ τοῦ θέματος ἡμῶν γνώμαι τοῦ Ἀκυινάτου διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, δύναται τις νὰ ἀντιληφθῆ καὶ ἐξ ὅσων λέγει σχετικῶς ὁ Πάπας Λέων ὁ ΙΓ' ἐν τῇ ἐγκύκλ.: «Hermi Patris» H A I, 88.

8. Ὁρα ἐγκύκλ. Λέοντος ΙΓ', «Libertas» MG 107.

9. Πρβλ. ὑποσ. 8 MG 97.

10. Πρβλ. ὑποσ. 9.

11. Πρβλ. ὑποσ. 8.

12. Ὁρα S. Theol. 1, 2, q 39 art. 1.

13. Ὁρα ἐγκύκλ. Λέοντος ΙΓ', «Libertas», MG 96

κόσμον και πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ ὑπόκεινται αὐτῇ. Ἐκ τοῦ αἰωνίου τούτου νόμου πηγάζουσι δύο ρύακες, ὁ εἷς τῆς ἀποκαλύψεως¹⁴ και ὁ ἕτερος τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ἀμφότεροι περιλαμβάνονται ἐν τῷ αἰωνίῳ νόμῳ. Καὶ ἡ μὲν ἀποκάλυψις ἐγένετο τῷ ἀνθρώπῳ γνωστὴ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ ἐν τε τῇ Παλαιᾷ και Καινῇ Διαθήκῃ, καλεῖται δὲ διὰ τοῦτο θετικὸν θεῖον δίκαιον, τὸ δὲ φυσικὸν δίκαιον εἶναι ἐγκεχαραγμένον διὰ τῶν δακτύλων τοῦ Θεοῦ εἰς τὰς πλάκας τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας. Τοῦτο δύναται ὁ ὑπὸ τῆς ἀμαρτίας συσκοτισθεὶς ἀλλὰ μὴ τελείως διαφθαρεὶς ἀνθρώπινος νοῦς νὰ διαγιγνώσκῃ¹⁵.

Ὁ Πάπας Λέων ὁ ΙΓ', καθορίζων τὴν ἔννοιαν τοῦ φυσικοῦ δικαίου και στηριζόμενος εἰς τὰ ὅσα σχετικῶς ὁ Ἀκυνᾶτος διδάσκει, λέγει περὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου ὅτι εἶναι αὐτὸς ὁ αἰώνιος νόμος τοῦ Θεοῦ, ὅστις ὑπάρχει ἔμφυτος εἰς τὰ λογικὰ ὄντα και ὀδηγεῖ ταῦτα πρὸς τὴν ὀρθὴν πράξιν και τὸν ὀρθὸν σκοπὸν¹⁶. Εἶναι, ὡς λέγει ὁ Ἀκυνᾶτος, ἡ κοινωνία, ἡ μέθεξις τοῦ λογικοῦ δημιουργήματος ἐν τῷ αἰωνίῳ νόμῳ διὰ τοῦ λόγου αὐτοῦ, τῇ βοήθειᾳ τοῦ ὁποῦοῦ δύναται νὰ διαγιγνώσκῃ τὴν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ ἐγκεχαραγμένην γραφήν¹⁷. Διὰ τοῦτο καλεῖ ὁ Πάπας Λέων ὁ ΙΓ' τὸν φυσικὸν νόμον ἀνθρώπινον λόγον, ὅστις ὑπαγορεύει τὸ ἀγαθὸν και ἀποτρέπει ἀπὸ τοῦ κακοῦ¹⁸. Ἐν τῷ αἰωνίῳ νόμῳ περιλαμβάνονται τὰ πάντα, ὁ δὲ ἀνθρωπος δὲν δύναται νὰ διαγιγνώσκῃ ταῦτα ἐν ὅλῃ τῇ ἐκτάσει και ὅλῳ τῷ βάθει αὐτῶν, διότι δὲν δύναται οὗτος νὰ διαγιγνώσκῃ τὰς βουλάς τοῦ Θεοῦ.

Ἐκ τῶν δύο τούτων πηγῶν τοῦ αἰωνίου νόμου ἀντλεῖ ὁ ἀνθρωπος τὰς γνώσεις αὐτοῦ. Καὶ ἡ μὲν μία, ἡ τῆς ἀποκαλύψεως, ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου και εἰς τὴν πίστιν, ἡ δὲ ἄλλη, ἡ τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς¹⁹ και τῆς ἐννόμου τάξεως²⁰, διότι ἐν αὐτῷ ἀποκαλύπτεται ἡ φυσικὴ τάξις τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας και διότι ἐν αὐτῷ ἐνυπάρχει ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ. Κατὰ ταῦτα τὸ φυσικὸν δίκαιον δὲν ἀποτελεῖ μόνον τὴν βᾶσιν, ἀλλὰ καθορίζει ἐξ ὀλοκλήρου τὸ ἀνθρώπινον δίκαιον.

Ἐλέχθη ἤδη ὅτι ὁ φυσικὸς νόμος δύναται νὰ διαγνωσθῇ ὑπὸ παντὸς ἀν-

14. "Ὁρα ἐγκύκλ. Πίου ΙΒ' «La solennità» ΜG 770, ἐγκύκλ. Λέοντος ΙΓ', «Libertas», ΜG 107. Ἐνταῦθα ἐννοεῖται ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ, παραλλήλως πρὸς τὴν ὁποῖαν ἀναγνωρίζεται ἐπίσης και ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ ἡ φυσικὴ ἀποκάλυψις Πρβλ. Bratziotis σ. 21.

15. "Ὁρα ἐγκύκλ. Πίου ΙΑ', «Mit brennender Sorge» ΜG 311. Ὁ Πάπας Λέων ΙΓ' λέγει: «Εἶναι γεγραμμένος και φέρεται ἐν τῇ ψυχῇ ἐκάστου ἀνθρώπου». Ὁρα ΜG 91.

16. "Ὁρα ἐγκύκλ. «Libertas», ΜG 91, (ἐν τέλει). S. Theol., 1,2, σ. 91 art. 2.

17. «Participatio legis aeternae in rationali creatura», πρβλ. ὑποσ. 16.

18. Πρβλ. ὑποσ. 16.

19. "Ὁρα ἐγκύκλ. Λέοντος ΙΓ', «Libertas» ΜG 90 ἐξ. και ἐγκύκλιον Πίου ΙΒ', «La solennità» ΜG 769.

20. "Ὁρα Σύλλαβον Πίου Θ', ἀριθ. 56, 57. Denziger 1756 και 1757, ἐγκύκλ. Πίου ΙΑ', «Mit brennender Sorge», ΜG 311, ἐγκύκλ. Πίου ΙΒ', «Summi pontificatus», ΜG 1290 ἐξ., ἐγκύκλ. τοῦ αὐτοῦ «Con sempre», ΜG 1018.

θρώπου, κοινὸς ὢν εἰς ἅπαν τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ὁ Πάπας Πῖος ὁ IB' προσθέτει εἰσέτι ὅτι ὁ φυσικὸς νόμος δύναται νὰ διαγνωσθῇ καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἀπολιτίστου ἀγρίου²¹. Οὐχ ἤττον ἡμῶς τονίζεται σαφῶς ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἐσκοτισμένου ἀνθρωπίνου λόγου²². Ἐνταῦθα ὑπηρεύρεται ὁ παράγων τῆς ἀποκαλύψεως, διότι «φωτίζει τὸν νοῦν καὶ χαλυβδώνει τὴν θέλησιν πρὸς σωτήριον σταθερότητα, εἰς τρόπον ὥστε ἡ θέλησις νὰ ρέπῃ πάντοτε πρὸς τὸ ἠθικὸν καὶ ἐπενεργῇ οὕτως, ὥστε νὰ δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ποιῆται χρῆσιν καλῆν καὶ ἀσφαλῆ τῆς ἐμφύτου αὐτοῦ ἐλευθερίας»²³. Κατὰ τὸν Πάπαν Πῖον τὸν IB' ἡ ἀποκάλυψις εἶναι ἠθικῶς ἀναγκαία, ἵνα ἐκεῖναι αἱ ἠθικαὶ καὶ θρησκευτικαὶ ἀλήθειαι, αἵτινες καθ' ἑαυτὰς δὲν εἶναι ἀπρόσιτοι εἰς τὸν ἀνθρώπινον νοῦν ἐν τῇ παρουσίᾳ καταστάσει τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, μετὰ σταθερᾶς βεβαιότητος καὶ ἄνευ οἰασδῆποτε πλάνης ὑπὸ πάντων τῶν ἀνθρώπων κατανοῶνται²⁴. Ἀπαιτεῖται δηλ. προσανατολισμὸς τοῦ λογικοῦ (ratio) πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν (revelatio). Ἡ ἀποκάλυψις καὶ ἡ χάρις ἐνισχύουσι τὴν διάγνωσιν τῶν ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ δικαίου ὑπαγορευομένων²⁵.

Τὸ πρόβλημα ἐπομένως τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι κυρίως ὑπόθεσις ὁρθῆς διαγνώσεως. Πόσον περίπλοκος καὶ δύσκολος εἶναι ἡ ὁδὸς τῆς διαγνώσεως αἰτήματός τινος τοῦ φυσικοῦ δικαίου δύναται τις νὰ ἀντιληφθῇ ἐκ τῆς ἐξαιρετικῆς ἐργασίας τοῦ Zosief Schröteler περὶ τοῦ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τόσον ζωηρῶς ἀπασχολήσαντος τὴν κοινὴν γνώμην ἐν τῇ Δύσει δικαίου τῶν γονέων²⁶.

21. Ὁρα ἐγκύκλ. Summi pontificatus, MG 1291.

22. Ὁρα ἐγκύκλ. Πῖου IB', «*Humani generis*», H A 7: Καὶ ἐὰν ὁ ἀνθρώπινος νοῦς τῇ βοήθειᾳ τῆς φυσικῆς αὐτοῦ ἰσχύος ἐπιτύχῃ νὰ μορφώσῃ ἀληθεῖς καὶ ἀσφαλεῖς γνώσεις περὶ τοῦ ἐνὸς προσωπικοῦ Θεοῦ, ὅστις διὰ τῆς προνοίας αὐτοῦ προστατεύει καὶ κυβερνεῖ τὸν κόσμον, ὡς καὶ νὰ διαγνώσῃ τὰς ἀρχὰς τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὅπερ ὁ δημιουργὸς ἔθεσεν ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, οὐχ ἤττον ὑφίστανται εἰσέτι οὐκ ὀλίγα ἐμπόδια, ἵνα δυναθῇ ὁ ἄνθρωπος νὰ χρησιμοποιήσῃ καρποφόρως τὰς ἀρχηγόνους αὐτοῦ ἱκανότητάς. Διότι πάντα τ' ἀναφερόμενα εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἀφορώντα εἰς τὰς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων σχέσεις ἐρεῖδονται ἐπὶ ἀληθειῶν, αἱ ὁποῖαι ὑπερβαίνουσι τὴν ἀνθρωπίνην κατάληψιν. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀληθειῶν τούτων ἀπαιτεῖ αὐτοθυσίαν, ἐφ' ὅσον ἐπιθυμοῦσιν οἱ ἄνθρωποι ν' ἀσκῶσιν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸν καθορισμὸν τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἐμποδίζεται εἰς τὴν διάγνωσιν τοιούτων ἀληθειῶν τοῦτο μὲν λόγῳ τῆς ὀμῆς τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς δυνάμεως τῆς φαντασίας, τοῦτο δὲ λόγῳ τῶν διεστραμμένων παθῶν, τὰ ὁποῖα ἔχουσι τὴν πηγὴν αὐτῶν ἐν τῇ προπατορικῇ ἁμαρτίᾳ. Διὰ τοῦτο κρίνουσιν εὐχαρίστως οἱ ἄνθρωποι ἐν σχέσει μὲ τὰς ἀνωτέρω ἀληθείας, λέγοντες ὅτι εἶναι ψευδὲς ἐκεῖνο καὶ ἀμφίβολον, τὸ ὅποιον δὲν ἐπιθυμοῦσι νὰ ἴδωσιν ὡς ἀληθές. Ὁρα ἐπίσης ἐγκύκλ. Λέοντος Π' «*Libertas*» MG 107.

23. Ὁρα ἐγκύκλ. Λέοντος Π', «*Libertas*», MG 92.

24. Ὁρα ἐγκύκλ. Πῖου IB', «*Humani generis*», MG 1291. Ὁρα ἐπίσης ἐγκύκλ. Λέοντος Π', «*Libertas*», MG 107

25. Ὁρα ἐγκύκλ. Πῖου IB', «*Benignitas*», MG 1069.

26. Ὁρα Schröteler σ. 20 ἐξ.

Ἐν τῇ τοσοῦτῳ δυσκόλῳ ταύτῃ διδασκαλίᾳ τῆς διαγνώσεως τῶν αἰτημάτων τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἥτις ἐν τῇ ροῇ πολλῶν ἑκατονταετηρίδων τὸ πρῶτον ἐπιτυγχάνεται νὰ καταστῇ σαφές, ἡ συμβολὴ ἐνὸς ἐκάστου εἶναι βεβαίως δυσχερής. Ἀκριβῶς διὰ τοῦτο προσέρχεται ἡ Ἐκκλησία ἰσχυρὸς ἀρωγὸς καὶ καθοδηγός. Εἶναι ὁ ἀλάνθαστος χειραγωγὸς εἰς τὰ ζητήματα τῆς πίστεως καὶ τῆς ἠθικῆς²⁷. Θεωρεῖ δὲ ὡς ἀδιαφιλονίκητον τὴν ἀρμοδιότητα καὶ τὸ δικαίωμα αὐτῆς, «ὅπως ἔχη τὴν ἀποφασιστικὴν γνώμην ἐπὶ παντὸς θέματος τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τὸ ὁποῖον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἠθικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου, ἀποφαινομένη ἐὰν ἡ ἐκάστοτε κοινωνικὴ τάξις συμφωνῇ πρὸς τὴν αἰωνίαν τάξιν, τὴν ὁποίαν ὁ Θεός, ὡς δημιουργὸς καὶ λυτρωτής, διὰ τῆς ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐφανέρωσεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους»²⁸.

Τὴν γραμμὴν ταύτην ἀκολουθοῦσα ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία κατὰ τὰ τελευταῖα 150 ἔτη ἔλαβε θέσιν ἔναντι πλείστων προβλημάτων τῆς κοινωνικῆς τάξεως καὶ δὴ καὶ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πάπα Λέοντος τοῦ ΙΓ', τοῦ ἐπονομασθέντος «κοινωνιολόγου Πάπα», καὶ ἐξῆς. Τὰ ἀξιώματα τῆς δικαιοκῆς τάξεως, τὰ ὁποῖα διεκήρυξεν ἡ Ρώμη, ἀφορῶσιν εἰς ὀλόκληρον τὸ πεδίον τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Εἰς ταύτην περιέχονται, διὰ νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὰς κυριωτέρας ἀρμοδιότητας τοῦ δικαίου, τὸ δίκαιον τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐλευθέρως ἐξελιξέως τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου²⁹, τὸ δίκαιον τῆς σωματικῆς ἐλευθερίας³⁰, τὸ δίκαιον τῆς ἐλευθέρως ἀσχίσεως τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων³¹, τὸ δίκαιον τοῦ γάμου³², τὸ δίκαιον τῶν γονέων ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνατροφὴν τῶν τέκνων αὐτῶν³³, τὸ δίκαιον τῆς ιδιοκτησίας³⁴, τὸ δίκαιον τῆς χρησιμοποίησεως γηίνων ἀγαθῶν³⁵, τὸ δίκαιον τῆς ἐλευθέρως κυκλοφορίας τῶν ἀγαθῶν τούτων

27. Ὁρα Vaticanum Ses. IV, Denzinger 1821 ἐξ. καὶ C. I. C. καν. 1322.

28. Ὁρα ἐγκύκλ. Λέοντος ΙΓ', «Rerum novarum», MG 525, ἐγκύκλ. Πίου ΙΑ', «Mit brennender Sorge», MG 311, divini redemptoris, MG 192, quadragesimo anno, MG 640, ἐγκύκλ. Πίου τοῦ ΙΒ', «La solennità», MG 768, 769.

29. Ὁρα ἐγκύκλ. Λέοντος ΙΓ', «Rerum novarum», MG 521, ἐγκύκλ. Πίου ΙΒ', «La solennità», MG 784 καὶ τοῦ ἰδίου ἐγκύκλ. «Con sempre», MG 1034.

30. Ὁρα ἐγκύκλ. Λέοντος ΙΓ', «In plurimis», MG 501.

31. Ὁρα ἐγκύκλ. Πίου ΙΑ', «Mit brennender Sorge», MG 311, ἐγκύκλ. Πίου ΙΒ', «Con sempre», MG 1034 καὶ ἐγκύκλιον τοῦ αὐτοῦ «La solennità», MG 791.

32. Ὁρα ἐγκύκλ. Λέοντος ΙΓ', «Rerum novarum», MG 521, Πίου ΙΑ', «Divini redemptoris», MG 192, Πίου ΙΒ', «Con sempre», MG 1034.

33. Ὁρα ἐγκύκλ. Λέοντος ΙΓ', «Rerum novarum», MG 521, Πίου ΙΑ', «Mit brennender Sorge», MG 311, τοῦ αὐτοῦ ἐγκύκλ. «Divini illius magistri», MG 429, ἐγκύκλ. Πίου ΙΒ', «Summi pontificatus», MG 1312 ἐξ.

34. Ὁρα ἐγκύκλ. Λέοντος ΙΓ', «Rerum novarum», MG 517 ἐξ., Πίου ΙΑ', «Quadragesimo anno», MG 643 ἐξ., Πίου ΙΒ', «La solennità», MG 792.

35. Ὁρα ἐγκύκλ. Λέοντος ΙΓ', «Rerum novarum», MG 516 ἐξ., Πίου ΙΑ', «La solennità», MG 782.

ἐν τῇ ἀγοραπωλησίᾳ, ἀνταλλαγῇ καὶ δωρεᾷ³⁶—βεβαίως διὰ τὰ δύο τελευταῖα προϋποθέτει ἡ φυσικὴ τάξις τὴν ρυθμιστικὴν ἐπέμβασιν τῆς κρατικῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας³⁷—, τὸ δίκαιον διὰ τὴν ἐργασίαν³⁸, τὸ δίκαιον τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἐπαγγέλματος³⁹, τὸ δίκαιον τοῦ συνεταιρίζεσθαι⁴⁰ καὶ καθ' ἑξῆς. Διὰ τὴν διεθνή δὲ κοινωνίαν τῶ λαῶν διεκήρυξεν ὁ Πάπας Πῖος ὁ IB' τὰς κατωτέρω ἀρχὰς τοῦ δικαίου, ἐρειδομένης ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου: Τὸ δίκαιον τῆς ὑπάρξεως καὶ ἀνεξαρτησίας τῶν λαῶν⁴¹, τὸ δίκαιον τοῦ ἰδιάζοντος χαρακτήρος καὶ πολιτισμοῦ τῶν λαῶν⁴², τὸ δίκαιον καὶ τὸ καθήκον τοῦ σεβασμοῦ τῶν συμπεφωνημένων⁴³, τὸ δίκαιον τοῦ ἀμοιβαίου σεβασμοῦ μεταξὺ τῶν ἐθνῶν⁴⁴. Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχει σχετικὴ συγκεντρωτικὴ ἐργασία, περιλαμβάνουσα πάντα τὰ θέματα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔχει ἡδὴ λάβει θέσιν ἡ Ρώμη, ἐρειδομένη ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ἡ ἀνωτέρω ὅμως καθ' ἕκαστα ἀπαρίθμησις καταδεικνύει, νομίζομεν, πόσον εὐρέως ἡσχολήθη ἡ Ἁγία Ἐδρα μὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ φυσικοῦ δικαίου πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς διαρθρώσεως τῆς συγχρόνου κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τάξεως.

Αἱ οὕτω ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου θεμελιούμεναι γενικαὶ ἀρχαὶ τῆς τάξεως ταύτης δὲν δύνανται νὰ καταστῶσι τοῦ λοιποῦ ἀντικείμενον ἐλευθέρας συζητήσεως. Ἀποτελοῦσιν ἐν τμήμα τῆς δικαιοῦς τάξεως, ἥτις προϋφίσταται τοῦ Κράτους καὶ τῆς κρατικῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας. Ἡ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐρειδομένη δικαιοῦς τάξις ἀποκλείει πάντα ἄλλον ὅποθενδήποτε προερχόμενον καθορισμὸν καὶ ἀλλοίαν ρύθμισιν. Τὸ Κράτος καλεῖται μόνον, ὅπως καθορίσῃ τὰς λεπτομερείας τῶν γενικῶν τούτων ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἀποβαίνει εὐνόητον διατί ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία ἀποκρούει καὶ ἀπορρίπτει τὸν δικαιοῦς θετικισμὸν μεθ' ὅλων τῶν ἀποχρώσεων αὐτοῦ, τὴν κρατικὴν παντοδυναμίαν καὶ τὴν περὶ χρησιμοθηρικοῦ δικαίου φιλοσοφίαν (Rechtsutilitarismus).⁴⁵

36. Ὅρα ἐγκύκλ. Πίου IB', «La solennità», MG 782, τοῦ αὐτοῦ ἐγκύκλ. «Con sempre», MG 1034.

37. Πρβλ. ὕποσ. 36.

38. Ὅρα ἐγκύκλ. Πίου IB', «La solennità», MG 789, 791, τοῦ αὐτοῦ «Con sempre», MG 1034.

39. Ὅρα ἐγκύκλ. Πίου IB', «Con sempre», MG 1034.

40. Ὅρα ἐγκύκλ. Λέοντος II', «Rerum novarum», MG 559, Πίου IA', «Divini redemptoris», MG 192, τοῦ αὐτοῦ «Quadragesimo anno», MG 630, Πίου IB', «La Solennità», MG 782 ἐξ.

41. Ὅρα ἐγκύκλ. Πίου IB', «In questo giorno», MG 1176.

42. Ὅρα ἐγκύκλ. «Summi pontificatus», MG 1316, ἐπίσης Ansprache an den Nazionalkongress italienischer Juristen 1953 ἐν A. A. Σ' τόμ. 1953 σ. 108 ἐξ.

43. Πρβλ. ὕποσ. 42.

44. Πρβλ. ὕποσ. 42.

45. Ὅρα ἐγκύκλ. Λέοντος II', «Libertas», MG 108, τοῦ αὐτοῦ ἐγκύκλ. «Immortale dei», MG 871 ἐξ., 880, ἐγκύκλ. Πίου IB', «Mit brennender Sorge», MG 311, τοῦ αὐτοῦ ἐγκύκλ. «Consempre», MG 1019, 1042, τοῦ αὐτοῦ ἐγκύκλ. «Benignitas», MG 1068 ἐξ.

Ἐκ τῶν εἰρημένων διαπιστοῦται ὅτι κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας τὸ φυσικὸν δίκαιον, παρέχον τὰς γενικὰς ἀρχὰς τῆς δικαιοσύνης τάξεως, ἀποβαίνει ἢ βᾶσις καὶ ἢ πηγὴ παντὸς δικαίου. Τοιοῦτοτρόπως καθορίζεται προσέτι ἐν γενικαῖς γραμμαῖς καὶ ἡ σχέσις τοῦ φυσικοῦ δικαίου πρὸς τὸ ἀνθρώπινον δίκαιον (τὸ φυσικὸν δίκαιον εἶναι, ὡς γνωστόν, θεῖον δίκαιον). Ἡ περαιτέρω διαμόρφωσις τοῦ δικαίου εἶναι ἔργον τοῦ κράτους καὶ τοῦ νομοθέτου. Ὁ ἀνθρώπινος νόμος κατ' ἀκολουθίαν εἶναι, παρὰ τὴν ὑπαρξίν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, οὐχὶ μόνον δυνατὸς ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖος, ἐπιζητούμενος ἀκριβῶς διὰ τοῦτο ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας⁴⁶. Αὕτη ὁμως ὑποχρεοῦται νὰ καθοδηγῇ καὶ προσανατολίσῃ τὴν πολιτείαν καὶ νὰ ὑποδεικνύῃ εἰς τὸν νομοθέτην τὰς γενικὰς ἐκείνας ἀρχὰς τοῦ φυσικοῦ δικαίου, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος ἐν τοῖς ἀνωτέρω⁴⁷. Σχετικῶς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Πάπας Λέων ὁ Π', στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ Αὐγουστίνου, παρατηρεῖ ὅτι ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ νομοθεσίᾳ δὲν θὰ ὑπῆρχε τι δίκαιον καὶ νόμιμον, ἐφ' ὅσον ὁ νομοθέτης δὲν θὰ ἤντλει τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἐκ τοῦ αἰωνίου νόμου (φυσικοῦ νόμου σ.σ.)⁴⁸. Ἡ προέλευσις τῆς ἀνθρωπίνης νομοθεσίας ἐκ τῶν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου συντελεῖται κατὰ διάφορον τρόπον ἐκάστοτε, ὅτε μὲν διὰ μέσου δικαιοσύνης διαμορφώσεως καὶ ἐφαρμογῆς ὑφισταμένων γενικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ φυσικοῦ δικαίου⁴⁹, ὅτε δὲ διὰ τοῦ καθορισμοῦ ἐν ταῖς λεπτομερεῖαις ἐκείνου, διὰ τὸ ὅποιον τὸ φυσικὸν δίκαιον μόνον γενικῶς περιλαμβάνει καὶ καθορίζει. Μέχρι τοῦ σημείου τούτου μόνον ἐκτείνεται ἡ δικαιοδοσία καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίου. Ὁ Πάπας Λέων ὁ Π' ἀναφέρει ὡς παράδειγμα τὸ γενικὸν αἴτημα τοῦ φυσικοῦ δικαίου, συμφώνως τῷ ὁποίῳ ὑποχρεοῦνται οἱ πολῖται νὰ ἐνδιαφέρονται διὰ τὴν δημοσίαν ἡσυχίαν καὶ εὐημερίαν. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον δέον νὰ καταβάλλωσι φόρον· ἀλλὰ ποῖον φόρον πρέπει νὰ καταβάλλωσι, κατὰ ποῖον τρόπον, εἰς ποῖον ποσὸν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀνέρχεται οὗτος δὲν περιλαμβάνονται ἐν τῷ φυσικῷ δικαίῳ, ἀλλὰ καθορίζονται ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας⁵⁰. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει ἐπίσης καὶ ὡς πρὸς τὸ διοικητικὸν καὶ τὸ ἀστυνομικὸν δίκαιον κλπ. Βεβαίως ἐν τῷ καθορισμῷ τούτῳ δέον νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν αἱ ἐκάστοτε πραγματικαὶ καὶ τοπικαὶ συνθῆκαι, ὧν ἕνεκα ἐξηγοῦνται καὶ δικαιολο-

46. Ὅρα ἐγκύκλ. Λέοντος Π', «Libertas», MG 89 ἐξ., 98, τοῦ αὐτοῦ ἐγκύκλ. «Immortale dei», MG 838 ἐξ., ἐγκύκλ. Πίου ΙΒ', «Con sempre», MG 1017, τοῦ αὐτοῦ ἐγκύκλ. «Summi pontificatus», MG 1311.

47. Ὅρα ἐγκύκλ. Λέοντος Π', «Libertas», MG 96.

48. Πρβλ. ὑποσ. 47, ἐπίσης S. Augustinus, De libero arbitrio, I, 6, 15 P L 32, 1229.

49. Ὅρα ἐγκύκλ. Λέοντος Π', «Libertas», MG 94. Μία τοιαύτη γενικὴ ἀπαιτήσις τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἥτις ἀπλῶς ἐφαρμόζεται ὡς ἔχει ὑπὸ τοῦ νομοθέτου, εἶναι ἡ ὑπ' αὐτοῦ διὰ τῆς ἐπιβολῆς τῆς γενικῆς ἐνόμου τάξεως ἐπιτυγχανομένη διακράτησις τῶν πολιτῶν ἐν ὑπακοῇ, χειραγώγησις τούτων πρὸς τὸ ὀρθὸν καὶ δίκαιον, ἢ ἀποτροπὴ ἀπὸ τοῦ κακοῦ τῶν πρὸς τοῦτο ρεπόντων καὶ ἡ διασφάλισις τῆς κοινωνικῆς ἡσυχίας καὶ εὐημερίας.

50. Πρβλ. ὑποσ. 49 MG 95.

γούνται αἱ μεγάλαι διαφοραὶ αἱ ἐμφανιζόμεναι ἐν τῷ δικαίῳ τῶν διαφόρων κρατῶν. Ἀλλὰ διὰ νὰ ἔχωσιν ἰσχὺν οἱ νόμοι τοῦ κράτους, οἱ καθορίζοντες, ὡς ἀνωτέρω, τὰς λεπτομερείας, δεόν νὰ εὐρίσκωνται ἐν ἀπολύτῳ ἀρμονίᾳ πρὸς τὰς κυρίας γραμμὰς τοῦ σχετικοῦ φυσικοῦ δικαίου, τὰς «*quaedam determinationes legis naturale*», ὡς ἀποκαλεῖ ταύτας Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτος⁵¹. Ὅθεν οὐδέποτε ἀποστερεῖται ὁ ἀνθρώπινος νόμος τῆς λάμψεως τοῦ θεοῦ δικαίου, οὔτε εἰς τὰς πλέον κοινὰς ἀστυνομικὰς διατάξεις, τὰς ὁποίας συναντῶμεν ἐν τῇ καθημερινῇ ζωῇ, ὡς φέρ' εἰπεῖν τὰς ἀστυνομικὰς διατάξεις περὶ κυκλοφορίας, αἱ ὁποῖαι πάντοτε ὑφίστανται ἐν ἀναφορᾷ καὶ κατ' ἐφαρμογὴν ἐκείνης τῆς τάξεως διὰ τὸ σύμπαν, τὴν ὁποίαν αὐτὸς ὁ Θεὸς ἔθεσεν ἐν τῷ αἰωνίῳ νόμῳ. Τὸ εἶδος τοῦτο τῶν ἀπομεμακρυσμένης προελεύσεως κανόνων καλεῖται *δευτερεῦον ἢ σχετικὸν φυσικὸν δίκαιον*⁵².

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων ἐρωτᾶται τί δεόν γενέσθαι, ὅταν ὁ ἀνθρώπινος νόμος προσκρούῃ πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην εἶναι εὐχερὲς νὰ ἀπαντήσωμεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰρημένων. Εἶναι ἀνίσχυρος, νομικῶς ἄκυρος καὶ δὲν δύναται ν' ἀξιοῖ ὑπακοὴν ἐκ μέρους τῶν πολιτῶν (παθητικὴ ἄμυνα)⁵³. Ἐρωτᾶται ἐπίσης ἐὰν δικαιοῦνται οἱ πολῖται νὰ ὑπακούουσι καὶ συμμορφῶνται πρὸς τὸν ἀνωτέρω ἀνθρώπινον νόμον, ἐφ' ὅσον δέχονται τοῦτο ἐλευθέρως. Τοῦτο ἀπαγορεύεται, εἰς ἣν περίπτωσιν ὁ ἀνθρώπινος νόμος προσκρούει ἀμέσως καὶ εὐθέως πρὸς τὸ θεῖον δίκαιον. Ἐφ' ὅσον ὁμως ὑπάρχει σύγκρουσις τοῦ ἀνθρώπινου νόμου πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ φυσικοῦ δικαίου τὰς ἀναφερομένας εἰς τὸ *bonus humanum*, ὡς π.χ. εἰς τὴν πε-

51. Πρβλ. S. Theol., 1, 2, q 95, art 2.

52. Πρβλ. Schilling *Naturrecht* σ. 226 ἐξ.

53. Ὅρα ἐγκύκλ. Λέοντος ΙΙ', «*Libertas*», MG 96: Μόνον εἰς μίαν περίπτωσιν δικαιοῦνται οἱ ἄνθρωποι νὰ προβάλλωσιν ἄρνησιν πρὸς ὑπακοήν, ἐφ' ὅσον θὰ ἀπῆται τις παρ' αὐτῶν τι, ὅπερ προφανῶς προσκρούει εἰς τὸν φυσικὸν καὶ θεῖον νόμον. Διότι οὐδὲν ἐξ ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἔρχονται εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον ἢ τὴν βούλην τοῦ Θεοῦ, εἶναι δυνατὸν νὰ καταστῇ νόμος καὶ νὰ ἐκτελεσθῇ. Ἐφ' ὅσον ἡ θέλησις τοῦ ἔχοντος τὴν ἐξουσίαν ἀντιστρατεύεται εἰς τὴν θεῖαν βούλησιν καὶ τοὺς θεῖους νόμους, αὕτη ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας τοῦ ἄρχοντος καὶ ἀντιτίθεται πρὸς τὴν δικαιοσύνην. Ἐντεῦθεν ἡ αὐθεντία τοῦ ἄρχοντος καταπίπτει, διότι, ὅπου ἔλλειπει ἡ δικαιοσύνη, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ αὐθεντία... MG 818. Ἐν τῇ ἐγκυκλίῳ τοῦ αὐτοῦ «*Sapientiae Christianae*» περιλαμβάνεται ἐπίσης: Ἐὰν ὁμως οἱ κρατικοὶ νόμοι ἀντιτάσσωνται εἰς τὸ θεῖον δίκαιον, ἐὰν ἀδικῶσι τὴν Ἐκκλησίαν ἢ παραβιάζωσι τὴν ὑπὸ τοῦ Πάπα ἀσκουμένην ἀνωτάτην ἐξουσίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τότε ἡ ἀντίστασις ἀποτελεῖ καθῆκον καὶ ἡ ὑπακοὴ ἐγκλημα. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει θὰ ἀπετέλει ἀδικίαν ἡ ὑπακοὴ αὕτη καὶ ἐναντίον τοῦ Κράτους, ἐφ' ὅσον πᾶσα πράξις στρεφόμενη ἐναντίον τῆς θρησκείας ἀποβαίνει πρὸς ζημίαν καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Κράτους, MG 920. Ὅρα ἐπίσης ἐγκύκλ. τοῦ αὐτοῦ «*Rerum novarum*», MG 559. Πρβλ. ἐπίσης Σύλλαβον Πίου Θ', ἀριθ. 56, 57 «*Denzinger*» ἀριθ. 1756 ἐξ. Ἐπίσης πρβλ. ἐγκύκλ. Πίου ΙΑ', «*Mit brennender Sorge*, MG 311, ἐγκύκλ. Πίου ΙΒ', «*Benevolentia*», MG 1069. Ἐπὶ τοῦ θέματος γενικώτερον πρβλ. Haring σ. 44 ἐξ.

ρίπτωσιν τῆς δικαίας κατανομῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν (austeilende Gerechtigkeit), τότε δύνανται οἱ πολῖται νὰ πειθαρχῶσι, διότι ἡ ὑπακοή αὐτῆ εἶναι ἀπαραίτητος πρὸς ἀποφυγὴν μεγαλύτερου δι' αὐτοὺς κακοῦ καὶ συγχύσεως εἰς βάρος τῆς δλότητος⁵⁴.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω ἐπεχειρήσαμεν ἐν βραχεῖ σύνοψιν τῆς περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας τῆς Ρωμαικῆς Ἐκκλησίας. Βεβαίως ὑπάρχουσι πολυάριθμα συναφῆ προβλήματα, περὶ τῶν ὁποίων θὰ ἠδύνατο ἐπίσης νὰ γίνῃ λόγος. Πολλὰ μάλιστα ἐξ αὐτῶν ἔχουσιν ἀποτελέσει θέματα περαιτέρω ἀναπτύξεως ὑπὸ θεολόγων καὶ νομικῶν⁵⁵. Ἡμεῖς δὲν θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ ἀσχοληθῶμεν ἐνταῦθα εὐρύτερον περὶ τὰ προβλήματα ταῦτα, διότι ἐν τῇ παρουσίᾳ ἐργασίας ἐνδιαφέρουσιν ἡμᾶς αἱ γενικαὶ γραμμαῖ, τὸ σύστημα, ἵνα δυνηθῶμεν νὰ συγκρίνωμεν τοῦτο πρὸς ἑτέρας σχετικὰς διδασκαλίας καὶ ἵνα διευκολυνθῶμεν εἰς τὴν περαιτέρω κατανόησιν τῶν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐξ ἐπόψεως Ὁρθοδόξου.

2. Αἱ περὶ φυσικοῦ δικαίου ἀντιλήψεις παρὰ τοῖς Προτεστάνταις.

Ὅσον ἐνιαία καὶ σαφῆς εἶναι ἡ περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλία τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, τόσον συγκεχυμένα καὶ ἀντιφάσκουσαι πρὸς ἀλλήλας εἶναι αἱ περὶ αὐτοῦ ἀντιλήψεις ἐν τῷ Προτεσταντισμῷ. Αἱ γνώμαι ἐκκινουῦσιν ἀπὸ τῆς πλήρους ἀρνήσεως οἰουδήποτε φυσικοῦ δικαίου, χωροῦσιν εἰς τὴν μερικὴν ἀναγνώρισιν τούτου ὑπὸ διαφόρους μορφάς, διὰ νὰ καταλήξωσιν εἰς τὴν πλήρη ἀναγνώρισιν, ἐν ἣ ἐκτάσει σχεδὸν δέχεται τὴν περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίαν ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία. Σημειωτέον ὅτι ἡ ποικιλία τῶν γνωμῶν τούτων δὲν παρουσιάζεται τὸ πρῶτον σήμερον, ἀλλὰ χρονολογεῖται ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως τοῦ Προτεσταντισμοῦ⁵⁶.

Ἡ περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλία τοῦ Λ ο υ θ ῆ ρ ο υ ἀποτελεῖ ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἀντικείμενον ἐρίδων, τῶν ἐρευνητῶν μὴ συμφωνούντων περὶ τοῦ περιε-

54. Ὅρα ἐγκύκλ. Λέοντος ΙΓ', «Libertas», MG 125, S. Theol., 1, 2, q 96 art. 4. Σχετικῶς μὲ τὴν σημασίαν τοῦ φυσικοῦ δικαίου διὰ τὴν θεωρίαν καὶ τὴν θεμελίωσιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου τῆς Ρωμαικῆς Ἐκκλησίας πρβλ. Sägmüller, Méros A', σελ. 1 ἐξ. Περὶ δὲ τῆς σημασίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου ὡς πηγῆς τοῦ δικαίου τῆς Ρωμαικῆς Ἐκκλησίας ὄρα Ebers, σ. 231 ἐξ. Singer, σ. 206 ἐξ., Landolt, v. Moy, Naturrecht und Gewohnheitsrecht als Quellen des Kirchenrechts, (ἐν A K K τ. I 1857. τεύχ. 918, σ. 65).

55. Ὅρα Cathrein σελ. 374 ἐξ., τοῦ ἴδου Naturrecht, σελ. 15 ἐξ., Grabmann, σελ. 12 ἐξ., Hilling, Lavarsin, Steffen, Singer, σελ. 206 ἐξ., Hölscher, Landolt, Wernz.

56. Πρβλ. Liermann Naturrecht σ. 294. Διὰ τὸ φυσικὸν δίκαιον παρὰ Λουθήρω πρβλ. Grobmann, F. X. Arnold, Wurm, σ. 198 ἐξ. Περαιτέρω βιβλιογραφίαν πρβλ. παρὰ Gündisch, σ. 13 ὑποσ. 1 σ. 23 ὑποσ. 1. Νεωτᾶτη ἐργασία: Erwin Schnerider, Luther und das Recht, Oster. Archiv. für das Kirchenrecht, 1956 τεύχ. 2, σ. 245 ἐξ. Οὗτος ἀμφισβητεῖ τὴν ὁρθότητα τῆς περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας, ἥτις θεωρεῖται δι' αὐτοῦ προσκρούουσα πρὸς τὴν περὶ δικαιοσύνης διδασκαλίαν τοῦ Λουθήρου. Πρβλ. Scheuner σ. 31, Gündisch σ. 22 ἐξ.

χομένου καὶ τῆς οὐσίας ταύτης. Κατὰ τὸ Liermann, ὁ Λουθηρος ἐδέχετο τὸ jus naturale, διότι δι' αὐτὸν ἡ ἔννοια τούτου ἦτο αὐτονόητόν τι καὶ πρόδηλον, ἀποτελοῦν γνωστὴν καὶ ἀδιαφιλονίκητον πεποιθήσιν τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ⁵⁷. Τὸ ὑφιστάμενον τὴν ἐποχὴν ταύτην περὶ δικαίου σύστημα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας περιεῖχε τὴν γενικὴν ἔννοιαν τὸ jus divinum (θεῖον δίκαιον), ἐν τῇ ὁποίᾳ περιλαμβάνονται τὸ jus divinum positivum (θετικὸν θεῖον δίκαιον) καὶ τὸ jus divinum naturale (φυσικὸν δίκαιον), τὸ ὁποῖον διαγιγνώσκεται διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου (ratio). Τὰ δύο ταῦτα εἶδη τοῦ θεῖου δικαίου διακρίνονται ἀλλήλων ὑπὸ τοῦ Λουθήρου κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς διαγνώσεως. Ἐνῶ δηλ. τὸ μέσον τῆς διαγνώσεως τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὁ ἀνθρώπινος λόγος, δὲν ὀδηγεῖ μετ' ἀπολύτου ἀσφαλείας καὶ σαφηνείας εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦ θεῖου δικαίου, ἐν τῷ θεῷ θετικῷ δικαίῳ (ἀποκάλυψις-Ἀγία Γραφή) ἡ γνῶσις τούτου καθίσταται ἀσφαλῆς καὶ σαφῆς⁵⁸.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς περὶ φυσικοῦ δικαίου ἀντιλήψεις τοῦ Λουθήρου, αἵτινες συνάγονται ἐμμέσως ἐξ ὠρισμένων ἐκδηλώσεων αὐτοῦ ἐπ' εὐκαιρίᾳ διαπραγματεύσεως διαφόρων θεμάτων, αἱ περὶ φυσικοῦ δικαίου ἀντιλήψεις τοῦ Μελάγχθονος ἐμφανίζονται ἡμῖν ἐντεταγμένα ἐν ὠλοκληρωμένῳ συστήματι χριστιανικῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Τὸ τε φυσικὸν δίκαιον καὶ τὸ θεῖον δίκαιον ἀποδέχεται οὗτος, καθ' ὃν τρόπον θεμελιῶνται ταῦτα ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τὴν ὑπαρξίν τοῦ πρώτου ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν τοῦ Παύλου. Τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον διαγιγνώσκεται ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, εἶναι σχεδὸν τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ δεκαλόγου, τοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δηλ. ἀποκαλυφθέντος τοῖς ἀνθρώποις φυσικοῦ νόμου, ἰσχύοντος διὰ πάντας. Ἐπειδὴ δὲ τὸ θεῖον δίκαιον δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς διὰ τὸν νομοθέτην ἠθικὴν ὑποχρέωσιν ἀλλὰ καὶ δικαιοκὸν κανόνα, ὑφίσταται δικαίωμα ἀντιστάσεως κατὰ τῆς ἐξουσίας αὐτοῦ, εἰς ἣν περιπίπτωσιν ἡ ἄσκησις ταύτης ἀντιτίθεται πρὸς τὸ θεῖον δίκαιον⁵⁹. Αἱ περὶ δικαίου γνῶμαι τοῦ Μελάγχθονος ἀνταποκρίνονται, ὡς ἐλέχθη ἤδη, πλήρως πρὸς τὴν μέχρι τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ περὶ δικαίου καὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίαν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, διδασκαλίαν ἀναπτυχθεῖσαν κυρίως ὑπὸ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας. Εἶναι μάλιστα τόσον συγγενεῖς αἱ ἀντιλήψεις τοῦ Μελάγχθονος πρὸς ταύτην, ὥστε νὰ θεωρῶνται ὅτι θεμελιῶσιν τὴν σχολαστικὴν προτεσταντικὴν διδασκαλίαν. Τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας τοῦ Μελάγχθονος ἀπέτελεσε τὴν βάσιν, ἐφ' ἧς ἐστηρίχθη ἡ δικαιοκὴ σκέψις τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἐπὶ δύο περιήπου ἑκατονταετηρίδας⁶⁰.

57. Ὁρα Gündisch σ. 19 ὑποσ. 1.

58. Ὁρα Liermann σ. 298, Arnold σ. 80 ἐξ.

59. Πρβλ. Liermann σ. 299 ἐξ.

60. Αὐτόθι σ. 303, Weber, σ. 1, 35 ἐξ., Scheuner σ. 56 ἐξ. Wurm, σ. 1999. Steubing σ. 74.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Κ α λ β ῖ ν ο ς βαδίζει ἐπίσης ἐπὶ τὰ ἴχνη τῶν περὶ δικαίου ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Καὶ οὗτος δηλ. δέχεται τὴν ὑπαρξίν τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ δὴ καὶ παρὰ τὴν προπατορικὴν ἁμαρτίαν καὶ τὰς συνεπείας αὐτοῦ, ἴσως δὲ μάλιστα διὰ τὴν προπατορικὴν ἁμαρτίαν, διότι τὸ φυσικὸν δίκαιον ἀποτελεῖ τὴν ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει διατηρηθεῖσαν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς συμβολὴν εἰς τὴν ἐπιτυχῆ ἱκανοποίησιν τῶν διὰ τὴν ἀνθρώπωσιν τῆς ἀνθρωπότητος προβαλλομένων αἰτημάτων⁶¹.

Τὸ κύριον περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον διαγιγνώσκεται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, διότι εἶναι γεγραμμένον ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ, ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ δεκαλόγου. Τὸ θετικὸν δίκαιον εἶναι ἀπόρροια τοῦ ἀπολύτου φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἔχοντος τὸν χαρακτῆρα θεμελιώδους νόμου, πρὸς τὸν ὁποῖον δέον νὰ προσαρμόζεται τὸ καθόλου ἀνθρώπινον δίκαιον⁶². "Ὅθεν ἐγκρίνεται ἐπίσης καὶ ὑπὸ τοῦ Καλβίνου τὸ δικαίωμα τῆς ἀντιστάσεως⁶³.

Αἱ ἐκτεθεῖσαι ἀντιλήψεις τοῦ Καλβίνου ἐπέδρασαν καὶ ἐπὶ τὴν νομικὴν ἐπιστήμην, παρ' ἧς διετηρήθη ἐνότης μεταξύ δικαίου καὶ ἠθικῆς. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον γίνεται ἀποδεκτὸν ἐν Γερμανίᾳ τὸ Ρωμαϊκὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο ἄλλοτε μὲν ὡς ἔγγραφος ἐκδήλωσις τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου (ratio scripta), ἄλλοτε δὲ ὡς τεθεμελιωμένον ἐν τῇ θεῖᾳ βουλήσει. Τὸ θετικὸν δίκαιον ἀξιολογεῖται βάσει τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ τοῦτο θεωρεῖται ὡς τι ἐντελῶς αὐτονόητον. Οὕτως ὑφίσταται καὶ ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ θετικοῦ δικαίου καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἐπὶ δύο αἰῶνας ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἐνιαία διδασκαλία⁶⁴. Παράδειγμα περὶ τούτου παρέχει ὁ νομικὸς Johan Ohlendorf († 1567)⁶⁵. Ἄλλὰ καὶ παρὰ τῷ Leibniz ἐμφανίζεται ἐνιαία ἢ ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας βασιζομένη δικαικὴ σκέψις, συνδέουσα δίκαιον καὶ ἠθικὴν καὶ θεωροῦσα τὸ φυσικὸν δίκαιον ὡς θεῖον δίκαιον⁶⁶.

Τὸ πρῶτον ὁ Samuel Pufendorf καὶ ἰδίως ὁ Christian Thomasius ἀμφισβητοῦσι καὶ τελικῶς ἀρνοῦνται τὸν δικαικὸν χαρακτῆρα τοῦ jus divinum, τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ, κατ' αὐτούς, ἠθικὴν ἀπλῶς ἐπιταγὴν. Ὡς κύριον γνῶρισμα τοῦ δικαικοῦ κανόνος ἀναγνωρίζεται ὑπ' αὐτῶν τὸ *ἐξαναγκαστόν*. Τὸ δίκαιον καὶ ἡ ἠθικὴ ἀνήκουσιν εἰς δύο διαφόρους περιοχὰς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἡ δὲ ἀντίθεσις τοῦ θετικοῦ δικαίου πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον οὐδεμίαν συνέπειαν ἐπάγεται διὰ τὸ πρῶτον⁶⁷. Ἐν

61. Ὅρα Bohatek σ. 25.

62. Αὐτόθι σ. 34 ἐξ.

63. Αὐτόθι σ. 75 ἐξ.

64. Ὅρα Liermann σ. 304.

65. Αὐτόθι σ. 304 ἐξ.

66. Αὐτόθι σ. 306. Ἐπίσης πρβλ. Trendlenburg, τόμ. 2ος σ. 246.

67. Αὐτόθι σ. 307 ἐξ., 331, Scheuner σ. 38.

τέλει ἐπιχειρεῖται καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ χωρισμὸς τῆς ἠθικῆς ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. Εἶναι ἄληθές ὅτι ἡ στροφή αὕτη δὲν ἔλαβεν ἀμέσως γενικὸν χαρακτήρα. Ἡ θεμελιώσις ὁμῶς τῶν ἀνωτέρω ἀντιλήψεων ὑπὸ τοῦ Kant συνετέλεσεν, ὥστε αὗται νὰ ἰσχύωσι τοῦ λοιποῦ διὰ τὸν προτεσταντικὸν κόσμον ὡς εἶδος τι δόγματος⁶⁸.

Εἰς τοὺς μετὰ ταῦτα χρόνους τὸ φυσικὸν δίκαιον, κεχωρισμένον πλέον παντὸς θείου κύρους, ἔσχυν ἀπλῶς ὡς δίκαιον τοῦ αὐτονόμου ἀνθρωπίνου λόγου, περιελθὼν προϊόντι τῷ χρόνῳ, κυρίως ἕνεκα τοῦ μεθ' ὑπερβολῆς λεπτομεροῦς τῶν ἐπὶ μέρους περιπτώσεων χαρακτῆρος αὐτοῦ (Kasuiistik), εἰς πλήρη ἀνυποληψίαν.

Ἀκολουθεῖ κατόπιν ἡ ἐποχὴ τῆς θεμελιώσεως τοῦ δικαίου ἐπὶ τοῦ γενικοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ (ἱστορικὴ σχολή), διὰ νὰ ἐπιβληθῇ μετὰ ταῦτα ὁ μέχρι τῶν ἄκρων διαχωρίζων τὸ δίκαιον τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ θείου δικαίου δικαικὸς θετικισμὸς (Rechtspositivismus).

Τέκνα τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ὁ περίφημος νομικὸς Rudolf Sohn καὶ ἡ περὶ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου διδασκαλία αὐτοῦ⁶⁹. Μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον, διαπιστωθείσης τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ δικαίου καὶ νόμου, σημειοῦται τὸ πρῶτον μεταστροφή. Ἄλλὰ ἡ ὁδὸς πρὸς θεμελίωσιν τοῦ δικαίου ἀπὸ χριστιανικῆς ἐπόψεως δὲν ἦτο πλέον διὰ τὸν Προτεσταντισμὸν ἔργον εὐκόλον. Ὁ Liermann ἀναφερόμενος εἰς τοῦτο λέγει ὅτι ὁ Προτεσταντισμὸς σύρει μεθ' ἑαυτοῦ—οὐχὶ ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως ἀλλὰ ἀπὸ 200τηρίδος περίπου—ὡς κληρονομικὸν βᾶρος τὴν ἀντίληψιν ὅτι τὸ δίκαιον ἀποτελεῖ τι κατὰ κόσμον. Ἐφ' ὅσον θὰ ἐξακολουθῇ ὑπάρχουσα ἡ ἀντίληψις αὕτη, τὸ δίκαιον θὰ εἶναι παίγνιον εἰς τὴν διάθεσιν παντοίων θεωριῶν, ἡ δὲ Ἐκκλησία θὰ παραμένῃ οὐδετέρα καὶ διστάζουσα νὰ λάβῃ θέσιν, θεωροῦσα τοῦτο ὡς τι ὑπαγόμενον εἰς τὴν περιοχὴν τῶν κοσμικῶν πραγμάτων, ὡς φέρ' εἰπεῖν αἱ τεχνικαὶ ἐπιτεύξεις. Ὅτι ὁμῶς τοῦτο δὲν δύναται νὰ συνεχισθῇ ἐπὶ πολὺ, ἀπέδειξαν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς τελευταίας 50τηρίδος⁷⁰. Ὁ Liermann διαπιστοῖ ὅτι ὁ Προτεσταντισμὸς δύναται νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν ἑτέραν μόνον τῶν δύο ὁδῶν. Ὁφείλει δηλ. νὰ βαδίσῃ εἴτε ἐπὶ τὴν ὁδόν, τὴν ὅποιαν ἔτεμον οἱ Thomasius, Kant καὶ Hegel, ὅτε ὑποχρεοῦται νὰ τηρήσῃ οὐδετερότητα ἔναντι τοῦ δικαίου, εἴτε ἐπὶ τὰς τρίβους τοῦ χριστιανικοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ἄλλὰ ἡ ἀναγνώρισις τοῦ χριστιανικοῦ φυσικοῦ δικαίου ἄνευ τῆς παραλλήλου ἀποδοχῆς τοῦ θείου δικαίου δὲν εἶναι δυνατὴ⁷¹.

Εἰς τὰς ἀνωτέρω διαπιστώσεις τοῦ Liermann, παρατηροῦμεν ὅτι ὁ σύγχρονος Προτεσταντισμὸς εἴτε δὲν ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἐν τῷ Προτεσταντισμῷ

68. Ὁρα Liermann σ. 317, Scheuner σ. 33.

69. Πρβλ. Liermann σ. 318, Scheuner, σ. 35 ἐξ.

70. Πρβλ. Liermann σ. 22 ἐξ.

71. Αὐτόθι σ. 323 ἐξ.

τῶν δύο πρώτων 100τηρίδων ἐξεπροσωπεῖτο ἄνευ προκαταλήψεως ἡ περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλία, ὡς αὕτη ἐξειλίχθη ἐν τῇ χριστιανικῇ παραδόσει, εἴτε ἐλέγχονται οἱ διαμαρτυρόμενοι ἡγέται σφαλλόμενοι ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ, διότι δὲν εἶδον σαφῶς τὰ πράγματα, ἢ δὲν διετύπωσαν μὲ ἐνάργεια φραστικῶς αὐτά. Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει δέον εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο νὰ ἐπανορθωθῇ ἡ διδασκαλία αὐτῶν. Ἐντεῦθεν ἐπιζητεῖται μεταρρυθμισίς τῶν ἀντιλήψεων τῶν μεταρρυθμιστῶν ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν ὁμοδόξων⁷².

Ἡ ἀνάπτυξις τῶν περὶ δικαίου ἀντιλήψεων τοῦ συγχρόνου Προτεσταντισμοῦ ἐμφανίζει μεγαλύτερας εἰσέτι δυσκολίας. Ἐλλείπει γενικῆ τις ἐκθεσις τῶν διαφόρων γνωμῶν καὶ ἐπιστημονικῆ τις κατάταξις τῶν ποικίλων ἀποχρώσεων τοῦ περιεχομένου αὐτῶν, ἥτις εἶναι ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διὰ τὴν ἔρευναν ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν αὐτῶν⁷³. Τοῦτο ἐξηγεῖται, νομίζομεν, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι σπανίως ἐνεφανίσθησαν ἐργασίαι ἐν τῷ Προτεσταντισμῷ, ἐρευνᾶσαι τὸ θέμα τοῦ δικαίου κατὰ βάσιν καὶ ἀσχολοῦμεναι ἐπὶ πλεόν περὶ τὰς λεπτομερείας, λαμβάνουσαι δὲ προσέτι ὑπ' ὄψιν τὰ ἐπακόλουθα τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης θεμελιώσεως τοῦ δικαίου. Ἡ μοναδικὴ συστηματικὴ ἐργασία τοῦ εἰδους τούτου εἶναι ἡ τοῦ Emil Brunner⁷⁴. Κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ θέματα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ φυσικὸν δίκαιον καθίστανται ἀντικείμενον μελέτης δι' ἐκδόσεως βραχέων τευχῶν ἐπ' εὐκαιρίᾳ κυρίως συνεδρίων οἰκουμενικῶν καὶ μὴ, ἢ θίγονται ἐν συσχετισμῷ πρὸς ἄλλα προβλήματα. Οὕτως ἐμφανίζεται πολλάκις ὀλιβερὰ ἄγνοια τῆς συγχρόνου διαμορφώσεως τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, τῆς ἱστορίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ τῆς ἐξελιξέως τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ἄγνοια, ἥτις κυρίως ἐκδηλοῦται διὰ τῆς ἐσφαλμένης χρησιμοποίησεως τῆς σχετικῆς ὀρολογίας⁷⁵. Ἐνεκα τούτου ἡ κατανόησις τῆς συγχρόνου διδασκαλίας περὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐν τῷ Προτεσταντισμῷ ἀποβαίνει ἐτι δυσχερестέρα.

Ὅθεν, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν δυσκολιῶν τούτων, θὰ ἐπιχειρήσωμεν διὰ βραχέων τὴν ἐκθεσιν τῶν ἀντιλήψεων τοῦ συγχρόνου Προτεσταντισμοῦ περὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐν τοῖς ἐφεξῆς, τονίζοντες ἐξ ὑπαρχῆς ὅτι ἡ ἀσάφεια ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα αὐτῆς.

Ἐν τῇ Προτεσταντικῇ ἐπιστήμῃ παρουσιάζονται δύο κυρίως ρεύματα⁷⁶. Οἱ ἀκολουθοῦντες τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν θεμελιοῦσι τὰς περὶ δικαίου ἀντιλήψεις ἐπὶ τῆς δημιουργίας τῆς φυσικῆς τάξεως (ordnung), δεχόμενοι ὅτι ἐκ τῆς τά-

72. Πρβλ. Ernst Wolf ἐν «Kirche und Recht», 1950, σ. 8 καὶ 11, Scheuner σ. 31. Ἐπίσης πρβλ. τὴν 4ην θέσιν der Arbeitskonferenz v. Göttingen (πρβλ. κατωτέρω ὑποσ. 120).

73. Ἐπίσης αἱ ἐργασίαι τῶν Gündisch καὶ Schrey ἀποτελοῦσιν ἀτελεῖς συνόψεις, ὡς ὁμολογοῦσιν αὐτοὶ οὗτοι οἱ συγγραφεῖς. Πρβλ. Gündisch σ. 6 καὶ 7.

74. Das Gebot und die Ordnungen, ἔκδοσ. Α' 1932 καὶ ἔκδ. Δ' Zürich 1939.

75. Πρβλ. ἐπίσης Gündisch σ. 6.

76. Πρβλ. Schrey σ. 21 ἐξ., Scheuner σ. 40 ἐξ.

ξεως ταύτης, ὡς ἐξ εἰδικῆς πηγῆς τῆς ἀποκαλύψεως, ἀπορρέουσιν οἱ κανόνες θεμελιώδους τινὸς κοινωνικῆς ἠθικῆς. Κατ' ἀκολουθίαν οὗτοι ἴστανται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῶν περὶ φυσικοῦ δικαίου ἀντιλήψεων τῶν μεταρρυθμιστῶν. Ὡς κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς κατευθύνσεως ταύτης δεόν νὰ θεωρηθῶσιν ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς Emil Brunner⁷⁷ καὶ ὁ Paul Althaus⁷⁸, ἐπὶ τι δὲ διάστημα καὶ ὁ Erik Wolf, ὅστις ὅμως φαίνεται μεταπηδήσας ἀργότερον εἰς τὸ ἄλλο στρατόπεδον⁷⁹.

Οἱ ἀκολουθοῦντες τὸ ἕτερον ρεῦμα τοποθετοῦσιν ὡς βάσιν τῆς περὶ δικαίου χριστιανικῆς διδασκαλίας τὸ Εὐαγγέλιον, ἐξαίροντες κυρίως τὴν σημασίαν ἀφ' ἑνὸς τῆς ἕνεκεν τῆς ἀμαρτίας διαφθορᾶς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς διὰ τοῦ Κυρίου δικαιοσύνης καὶ λυτρώσεως. Ἐντεῦθεν εἶναι ἐπόμενονον νὰ ἀποκρούηται ὑπ' αὐτῶν ἡ περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλία καὶ νὰ ἐπιχειρῆται μόνον ἡ ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου συναγωγή ὀρισμένων ἐπεξηγήσεων ἢ κατευθυντηρίων γραμμῶν σχετικῶν πρὸς τὸ δίκαιον. Κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τῶν ἀντιλήψεων τούτων θεωροῦνται ὁ Karl Barth⁸⁰, ὁ Jaque Ellul⁸¹ καὶ ὁ Ernst Wolf⁸².

Μεταξὺ τῶν δύο ἀνωτέρω κατευθύνσεων ὑπάρχουσιν, ὡς εἶναι φυσικόν, καὶ ἕτεροι ἐν τῇ μέσῳ κείμενοι ἀντιλήψεις καὶ θεωρίαι. Καὶ ἡ μὲν πρώτη ἐκ τῶν δύο κυριωτέρων κατευθύνσεων χαρακτηρίζεται ὡς θεολογία τῶν διατάξεων ἢ θεσμῶν (Theologie der Ordnungen), ἡ δὲ δευτέρα ὡς θεολογία τῆς Χριστολογικῆς θεμελιώσεως τοῦ δικαίου.

Θεμελιωτῆς τῆς διδασκαλίας τῶν διατάξεων ἢ θεσμῶν (Ordnungen) εἶναι ὁ προμνημονευθεὶς περίφημος θεολόγος Emil Brunner. Κατ' αὐτόν, τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίου πηγὴν ἀποτελοῦσιν αἱ διατάξεις ἢ θεσμοὶ τοῦ Θεοῦ, αἱ τῆς δημιουργίας διατάξεις. Ἡ ἀναγκαιότης τῶν διατάξεων τούτων στηρίζεται τελικῶς ἐπὶ τῆς θείας βουλήσεως⁸³. Ἐν αὐταῖς ἐκδηλοῦται ἐπομένως ἡ βούλησις τοῦ Θεοῦ⁸⁴. Αἱ διατάξεις αὗται εἶναι αἱ προορισμέναι σχέσεις τῆς συμβιώσεως τῶν ἀνθρώπων, αἱ ὅποια συνιστῶσι τὰς προϋποθέσεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου κατὰ τὴν μορφήν μὲν μεταβλητάς, κατὰ τὴν οὐσίαν ὅμως ἀμεταβλήτους καὶ σταθεράς. Ὑφίσταται ἀρχέγονος τάξις, ἐκ τῆς ὁποίας προέρχεται καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς δικαιοσύνης⁸⁵. Αὕτη εὐρίσκεται τεθεμελιωμένη ἐν τῇ δημιουργίᾳ καὶ ἐν αὐτῇ ὑφί-

77. *Gerechtlichkeit eine Lehre von den Grundgesetzen der Gesellschaftsordnung*, Zürich 1943. Ἐπίσης: *Der Staat als Problem der Kirche*, Bern u. Leipzig 1933. *Dogmatik* τ. 2 Zürich 1950.

78. Πρβλ. τὰ ἔργα αὐτοῦ ἐν τῇ βιβλιογραφικῇ καταλόγῳ.

79. Περὶ αὐτοῦ θέλομεν ἀσχοληθῆ κατωτέρω.

80. Πρβλ. ἔργα ἐν βιβλιογρ. καταλόγῳ.

81. Πρβλ. ἔργα ἐν βιβλιογρ. καταλόγῳ.

82. Πρβλ. ἔργα ἐν βιβλιογρ. καταλόγῳ.

83. *Das Gebot und die Ordnungen*, σ. 204.

84. Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 109.

85. Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 192.

σταται επίσης ὁ βιωτικὸς νόμος ἐκάστου ὄντος⁸⁶. Πρὸς τούτοις ὑπάρχει καὶ ἡ συντηρητικὴ τοῦ κόσμου τάξις, ἀποτελοῦσα συνέπειαν τῆς ἀμαρτίας, τούτου δὲ ἕνεκα στερεῖται αὕτη, ἀντιθέτως πρὸς τὴν πρώτην, τῆς ιδιότητος τοῦ ἀμεταβλήτου. Ἀπότοκος τῆς ἀρχεγόνου τάξεως εἶναι π.χ. ὁ γάμος, τῆς δὲ συντηρητικῆς τὸ Κράτος⁸⁷.

Τὸ περιεχόμενον τῶν διατάξεων τῆς δημιουργίας καὶ τῆς συντηρήσεως δύναται ὁ ἄνθρωπος διὰ τοῦ λόγου αὐτοῦ νὰ διαγιγνώσκῃ καὶ δὴ καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, ὅστις οὐδὲν γινώσκει περὶ Θεοῦ καὶ περὶ τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ σκοποῦ τῶν διατάξεων, ὄντος τοῦτο μὲν δημιουργικοῦ, τοῦτο δὲ ἀπολυτρωτικοῦ. Ἡ διάγνωσις τῶν διατάξεων τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐν τινι μέτρῳ διάγνωσις αὐτοῦ τούτου τοῦ Θεοῦ⁸⁸.

Ἐκ τῶν εἰρημένων καταφαίνεται ὅτι ὁ Brunner ὑπεισέρχεται εἰς τὸ ἔδαφος τῆς φυσικῆς θεολογίας. Πρὸς τούτοις δέχεται κοινὸν ἀίσθημα δικαίου (*sensus communis naturalis*), ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν τῶν δικαιοκῶν σχέσεων πάντων τῶν ἀνθρώπων, πιστῶν τε καὶ ἀπίστων. Πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπικαλεῖται τὴν πείραν, ἥτις διδάσκει ἡμᾶς ὅτι πάντοτε καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς λαοῖς ὑπῆρχον καὶ ὑπάρχουσιν ὠρισμένα γνῶσις περὶ δικαιοσύνης, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀναφέρεται εἰς τὸ χωρίον τῆς πρὸς Ρωμ. 2,14⁸⁹. Τὴν πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον σχέσιν αὐτοῦ διατυπῶν ὁ Brunner οὕτω: Τὰς διατάξεις, τὰς ὁποίας διαγιγνώσκει ὁ λόγος ὡς ἀπαραιτήτους ἔρους διὰ τὴν ὑπαρξίν τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος, ἀποδέχομαι ἐν τῇ πίστει ὡς τὸ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καθορισθὲν μέσον διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς βουλήσεως αὐτοῦ. Ὑπὸ τὸν ἔρον «φυσικὸν δίκαιον» ἐννοοῦσιν οἱ χριστιανοὶ οὐδὲν ἕτερον εἰμὴ τὰς διατάξεις τῆς δημιουργίας καὶ τὸ δίκαιον, τὸ ὁποῖον πηγάζει ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργηθείσης πίστεως⁹⁰. Ταυτίζει δηλονότι ὁ Brunner τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ δικαίου πρὸς τὴν περὶ δημιουργικῆς τάξεως διδασκαλίαν αὐτοῦ, ἀποφεύγων συστηματικῶς τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ἔρου «φυσικὸν δίκαιον», διότι ὁ ἔρος οὗτος ἔχει λάβει κατ' αὐτὸν ἐσφαλμένην ἐννοίαν καὶ διότι ὡς ἀνώτατον δίκαιον ἀποτελεῖ κίνδυνον διὰ τὸ θετικὸν δίκαιον⁹¹.

Ἡ οὐσιώδης διαφορὰ τῆς περὶ τάξεως διδασκαλίας⁹² τοῦ Brunner ἀπὸ τὴν περὶ φυσικοῦ δικαίου χριστιανικὴν διδασκαλίαν ἐγκτεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι αἱ διατάξεις αὐτοῦ ἀποτελοῦσιν ὑπόδειξιν ἀπλῶς διὰ τὸ θετικὸν ἀνθρώπινον δίκαιον καὶ οὐχὶ δικαιοκῶς ἀρχάς, ὡς δέχεται ταύτας ἡ χριστιανικὴ περὶ φυ-

86. *Gerechtigkeit*, σ. 37.

87. Πρβλ. ὑποσ. 30 σ. 58.

88. Πρβλ. ὑποσ. 30 σ. 82. Ἐπίσης ἔρα: *Das Gebot un die Ordnungen* σ. 329 ἐξ., 369 ἐξ., 426 ἐξ., *Natur und Gnade* σ. 17.

89. *Das Gebot und die Ordnungen*, σ. 205. *Natur und Gnade*, σ. 11, 13.

90. Ἀὐτόθι σ. 215 ἐξ. *Natur und Gnade*, σ. 41 ἐξ.

91. *Gerechtlichkeit* σ. 106.

92. *Das Gebot und die Ordnungen* σ. 225.

σικοῦ δικαίου διδασκαλία. Ἐὰν ἕμῳ λάβῃ τις πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν περὶ δικαίου ἀντιστάσεως ἀποψιν τοῦ Brunner, καθ' ἣν οἱ πολῖται ἔχουσι τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθῆκον τῆς τε παθητικῆς καὶ ἐνεργητικῆς ἀντιστάσεως⁹³, θέλει εὐχερῶς κατανοήσῃ πόσον μικροτέρα καθίσταται καὶ ἡ μνημονευθεῖσα αὕτη διαφορὰ τῶν περὶ φυσικοῦ δικαίου ἀπόψεων τοῦ Brunner πρὸς τὴν χριστιανικὴν κλασσικὴν περὶ αὐτοῦ διδασκαλίαν. Ἡ διάκρισις δὲ τοῦ Brunner μεταξύ τάξεως δημιουργίας καὶ τάξεως συντηρήσεως ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν διαφορὰν μεταξύ ἀπολύτου, ἰσχύοντος πρὸ τῆς πτώσεως, καὶ σχετικοῦ, ἰσχύοντος μετὰ τὴν πτῶσιν φυσικοῦ δικαίου⁹⁴. Ὁρθῶς ὑποδεικνύει ὁ Gündisch⁹⁵ ὅτι αἱ διατάξεις τοῦ Brunner—εἴτε τὸ θέλει οὗτος εἴτε οὐχί—ἀποτελοῦσιν ὄντως θεσμοὺς καὶ κανόνας δικαίου ἀνεξαρτήτως τοῦ βαθμοῦ τῆς δεσμευτικῆς αὐτῶν δυνάμεως. Ὅθεν, νομίζομεν, ἡ διδασκαλία τοῦ Brunner δὲν διαφέρει οὐσιωδῶς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ δὴ καὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας⁹⁶, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον οὐδαμῶς ἀρνεῖται καὶ οὗτος⁹⁷. Ἡ περὶ τῶν διατάξεων διδασκαλία αὐτοῦ εἶναι αὐτὴ αὕτη ἡ περὶ φυσικοῦ δικαίου, περιβεβλημένη καὶ διακεκοσμημένη διὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐνδύματος, τῆς διαλεκτικῆς θεολογίας.

Τὰ ἔχνη τοῦ Brunner ἀκολουθοῦσι καὶ ὁ Friedrich Gogarten⁹⁸, ἀποδεχόμενος μίαν παραμένουσαν τάξιν⁹⁹, ἡ ὁποία ἕμῳ ὑφίσταται ριζικὴν μεταβολὴν τῆς ἀρχικῆς αὐτῆς μορφῆς λόγῳ τῆς ἀνθρωπίνης κακίας¹⁰⁰, καὶ ὁ Theophil Wurm, πρεσβυτέρων τὴν ὑπαρξιν τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ ἐπικαλούμενος πρὸς τοῦτο τοὺς λόγους τοῦ Παύλου ἐν τῇ πρὸς Ρωμ. 2,14¹⁰¹.

Ἐκ τῶν κυριωτέρων ἕμῳ ἐκπροσώπων τῆς θεολογίας τῶν διατάξεων εἶναι μετὰ τὸν Bruner ὁ Paul Althaus, ὅστις, ὡς ὁ Brunner, ὑπὸ τὰς διατάξεις δημιουργίας ἐννοεῖ μορφὰς συμβιώσεως τῶν ἀνθρώπων, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦσιν ἀναγκαίως προϋποθέσεις τοῦ ἱστορικοῦ βίου τούτων¹⁰². Τὰς διατάξεις ταύτας, λέγει, τὰς ὁποίας διαγιγνώσκει ὁ λόγος ὡς ἀπαραιτήτους ὄρους διὰ τὴν ὑπαρξιν τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος, ἀποδέχομαι¹⁰³ ἐν τῇ πίστει ὡς τὸ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καθορισθὲν μέσον διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς βουλήσεως αὐτοῦ¹⁰⁴. Ὁ Althaus δεχόμενος τὰς διατάξεις ὡς μορφὰς δημιουργίας δὲν ποιεῖται διάκρισιν μεταξύ

93. *Gerechtlichkeit* σ. 112.

94. *Αὐτόθι*.

95. *Αὐτόθι* σ. 51.

96. *Αὐτόθι* σ. 51 ἐξ.

97. Πρβλ. Gündisch σ. 52

98. *Politische Ethik*, Iena 1933. *Weltanschauung und Glaube*, Iena 1937.

99. *Politische Ethik* σ. 109 ἐξ.

100. *Αὐτόθι* σ. 58 ἐξ.

101. *Zur Frage des Naturrechts* σ. 197 ἐξ.

102. *Theologie der Ordnungen* σ. 9 ἐξ. *Grundriss der Ethik* σ. 110 ἐξ.

103. *Theologie der Ordnungen* σ. 11.

104. *Grundriss der Ethik* σ. 130.

διατάξεων δημιουργίας και διατάξεων συντηρήσεως ως ο Brunner. Αί διατάξεις αὐται εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἐκπεσόντος κόσμου και δέον νά καθορῶνται ἐν συναρτήσει μετὰ τῆς ἀμαρτίας και τοῦ θανάτου. Ἐπομένως και αἱ διατάξεις, τῆς δημιουργίας ἀνήκουσι τῇ ἀμαρτίᾳ¹⁰⁵. Πρὸς τοῦτους ὁ Althaus ἀποκρούει τὴν ὑπαρξίν τοῦ φυσικοῦ δικαίου ὡς συνόλου αἰωνίων και γενικῶς ἰσχυόντων δικαιοκῶν κανόνων¹⁰⁶ και ἐκλαμβάνει τοῦτο ὡς ἰδέαν τινὰ τῆς δικαιοσύνης και κατευθυντήριον γραμμὴν τοῦ θετικοῦ δικαίου¹⁰⁷. Ὅθεν αἱ διατάξεις αὐτοῦ δὲν κέκτηνται ἄμεσον δικαιοκῆν ἐνέργειαν και δὲν ἀποτελοῦσι πηγὴν τοῦ θετικοῦ δικαίου, οἱ δὲ κανόνες, οἱ ὅποιοι συναγονται ἐκ τῆς δημιουργικῆς και ἀπολυταρχικῆς βουλήσεως τοῦ Θεοῦ, δὲν καθίσταται δυνατὸν νά κωδικοποιηθῶσιν, ἀλλ' ἀποτελοῦσι μέτρον, βάσει τοῦ ὁποίου ἐξετάζεται και πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποίου δέον νά τείνη ἡ περὶ δικαίου ἀντίληψις τῆς ἀνθρωπίνης νομοθεσίας¹⁰⁸. Παρὰ ταῦτα ἀποδέχεται και ὁ Althaus ὡς ὁ Brunner τὸ τε παθητικὸν και ἐνεργητικὸν δικαίωμα ἀντιστάσεως¹⁰⁹.

Λίαν ἐνδιαφέρουσαν ἀποψιν ἐκπροσωπεῖ ὁ οἰκονομολόγος Constantin v. Dietze¹¹⁰ θεωρῶν ὅτι ἡ περὶ φυσικοῦ δικαίου (ἡ ἔκφρασις, λέγει, δὲν εἶναι ἰδεώδης) διδασκαλία εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὸν προτεσταντικὸν χριστιανισμόν. Καὶ οὗτος ἐκδέχεται τὰς ἐκ τῶν προτέρων δοθείσας ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διατάξεις ὡς ὑπαρκτάς. Ἐκ τούτων δύναται τις, κατ' αὐτόν, νά ἐξαγάγῃ ἐπίσημα πρακτικὰ συμπεράσματα διὰ τὰς δικαιοκῆς τῶν ἀνθρώπων σχέσεις. Ποῖα εἶναι ὅμως τὰ χρήσιμα ταῦτα συμπεράσματα δὲν διευκρινεῖται ὑπὸ τοῦ Dietze. Ἡ διδασκαλία αὕτη δύναται πάντως νά χαρακτηρισθῇ ὡς προσπάθεια θεμελιώσεως ἐν τῷ προτεσταντισμῷ τοῦ κλασσικοῦ φυσικοῦ δικαίου τῶν σχολαστικῶν.

Ἐπίσης και ὁ Georg Werhning¹¹¹ ἀναγνωρίζει ἐν τῷ δικαίῳ τάξιν δημιουργίας. Ἐπειδόμενος ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Λουθήρου νομίζει ὅτι οὐχὶ μόνον ὁ γάμος, ἀλλὰ και τὸ κράτος ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχέγονον τάξιν πάντως τὴν

105. Theologie der Ordnungen σ. 13 ἐξ.

106. Αὐτόθι σ. 48.

107. Αὐτόθι σ. 32.

108. Αὐτόθι σ. 34.

109. Grundriss der Ethik σ. 144 ἐξ.

110. Nationaloekonomie und Theologie ἐν Das Christliche Deutschland 1933 - 1945, τεῦχ. 8, Tübingen 1947. Ὁμοίως και ἄλλοι προτεστάνται νομικοὶ ζητοῦσι γνήσιόν τι μέτρον δικαιοσύνης. Πρβλ. Edmung Mezger, Recht und Gnade, τεῦχ. 26 ἐν Schriftenreihe der evang. Akademie Tübingen 1948, ὅστις ἀποδέχεται τὸ φυσικὸν δικαίον ὡς τὸ σύνολον ἀπολύτων ἠθικῶν και δικαιοκῶν ἀξιών. Ἐπίσης πρβλ. Max Huber, Von der göttlichen und menschlichen Gerechtigkeit, Zwinglianna 1949, σ. 59. Οὗτος χαρακτηρίζει τὸν ἀγῶνα διὰ τὴν ἀνθρωπίνην δικαιοσύνην ὡς αἴτημα τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάτης.

111. Welt und Reich, Stuttgart 1952.

χριστολογικὴν θεμελίωσιν τοῦ δικαίου ἀποκρούει ρητῶς¹¹². Αἱ διατάξεις ἀποτελοῦσι τὸ μέσον, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Θεὸς ἐπιδιώκει τὸν ἀγιασμόν τῶν ἀνθρώπων. Αὕτη εἶναι ἀποτέλεσμα (κατὰ τὰς ἀπόψεις καὶ τοῦ Althaus) τῆς ἀμαρτίας τοῦ ἀνθρώπου, διότι οὐδεμία δικαιοκὴ τάξις εἶναι ἔκφρασις τῆς ἀμιγροῦς θείας βουλήσεως¹¹³. Αἱ διατάξεις εἶναι ἐρριζωμέναι ἐν τῇ δημιουργίᾳ, τοῦ περιεχομένου καθοριζομένου ἐκ τοῦ σκοποῦ αὐτῶν, τῆς πραγματοποιήσεως δηλαδὴ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ὁ Werhning ἀναγνωρίζων τὸ φυσικὸν δίκαιον τοποθετεῖ τὸ δίκαιον (τὸ κατ' ἑαυτὸ δίκαιον) ὑπὲρ τὸν θετικὸν νόμον (ius differt a lege)¹¹⁴, ἀποκρούει ὁμως τὴν φύσιν ὡς μέτρον τοῦ δικαίου, ἐπικαλούμενος τὴν ἀμαρτίαν καὶ τὴν ἐνοχὴν τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου. Μέτρον διὰ τὸ δίκαιον εἶναι, κατ' αὐτόν, ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, πρὸς τὴν ὁποίαν δέον νὰ τείνωσιν αἱ ἐπίγειοι κοινωνικαὶ ἀνθρώπινα μορφαί¹¹⁵.

Καὶ ὁ ἐπιφανὴς σύγχρονος Γερμανὸς θεολόγος Helmut Thielicke¹¹⁶ ἀποδέχεται τὴν ὑπαρξιν τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ θεωρεῖ τοῦτο ὡς δεσμεῖον τὸν ἀνθρώπον. Τὸ χριστιανικὸν ὁμως φυσικὸν δίκαιον, λέγει ὁ Thielicke, θὰ ἦτο τότε μόνον νοητόν, ἐφ' ὅσον θὰ ἐδέχετό τις ὅτι μεταξύ δημιουργοῦ καὶ δημιουργήματος ὑπάρχει ὁμοιότης τις καὶ ὅτι οὐδεμία διαστρέβλωσις τῆς φύσεως ἔνεκα τῆς ἀμαρτίας ἐπῆλθε. Τούτου ἔνεκα ἀποκρούει οὗτος τὸ φυσικὸν δίκαιον ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐκδεχόμενος τὰς ἐν τῷ κόσμῳ διατάξεις ὡς διατάξεις θείας ὑπομονῆς, δοθείσας διὰ τὴν ἀνθρωπίνην σκληροκαρδίαν. Αἱ διατάξεις αὗται ἀποτελοῦσι, κατ' αὐτόν, οὐχὶ φυσικὸν δίκαιον, ἀλλὰ φυσικὸν ἄδικον¹¹⁷.

Ἐπίσης ὁ Ulrich Scheuner¹¹⁸ ἀποκρούει τὸ φυσικὸν δίκαιον ὡς πραγμάτως τῆς ἀπολύτου περὶ δικαίου ἰδέας. Τὸ φυσικὸν δίκαιον, λέγει, δέον νὰ νοηθῇ ὡς ἱστορικῶς δεδομένη ἀνθρωπίνη ἀντίληψις περὶ ἀληθοῦς δικαίου, ἥτις εἶναι ἀναγκαία ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει ἡμῶν, ἀλλ' ἀτελής καὶ ἐλλιπής. Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ φυσικοῦ δικαίου ὡς ἱστορικοῦ φαινομένου ἀποσπηρεῖ αὐτὸ τοῦ γενικοῦ καὶ ἀπολύτου, διότι ἐκλαμβάνει τοῦτο ὡς τὴν τελειοτέραν περὶ δικαίου ἀντίληψιν ἐκάστης ἐποχῆς. Τὸ φυσικὸν δίκαιον, κατὰ τὸν Scheuner, ἀναφέρεται εἰς τινὰ ὑπερφυσικὴν σφαῖραν τάξεως, πρὸς τὴν ὁποίαν ὁμως οὐδεμία χρονικὴ περίοδος δύναται νὰ συγκριθῇ. Ἄλλὰ τὸ εἶδος τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὡς ἐκτίθεται ὑπὸ τοῦ Scheuner, συνδέεται μὲ τὴν σκέψιν τῆς ἱστορικῆς πραγματοποίησεως τῶν περὶ δικαίου κυριωτέρων ἀντιλήψεων τῶν ἀνθρώπων, καὶ

112. Αὐτόθι σ. 39 ἐξ., 95 ἐξ., 196.

113. Αὐτόθι σ. 43, 200.

114. Αὐτόθι σ. 202.

115. Αὐτόθι σ. 102, 122, 170, 177, 184.

116. Theologische Ethik, Tübingen, 1951 σ. 604 ἐξ.

117. Αὐτόθι σ. 692 ἐξ.

118. Das Problem des Naturrechts nach evang. Auffassung ἐν Kirche und Recht 1950, σ. 43.

ἀποτελεῖ κανόνα, μέτρον τοῦ θετικοῦ δικαίου, ἰκανοποιοῦν τὴν ἀνάγκην τῆς δικαιοκῆς ἐπιστήμης πρὸς ἐξεύρεσιν δικαιοκῶν ἀρχῶν ἰσταμένων ὑπὲρ τὸ θετικὸν δίκαιον¹¹⁹. Αἱ ἀρχαὶ τοῦ οὕτω νοουμένου θετικοῦ δικαίου δύνανται νὰ διαγνωσθῶσιν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, διότι οὗτοι κέκτηνται τὴν ἰκανότητα τῆς κατανοήσεως τῶν ἀξιῶν. Ὡς περιεχόμενον δὲ τοῦ φυσικοῦ τούτου δικαίου καθορίζεται ἐκεῖνο, ὅπερ ἐν ἐκάστη ἐντολῇ ἐμφανίζεται ἀποτελοῦν τὴν γενικὴν πεποίθησιν τῶν λαῶν, τὸ *ius gentium* μεταξύ τῶν λαῶν ἢ ἐν τινι ὁμοιογενεῖ ὁμάδι λαῶν, ὡς φέρ' εἶπειν ἐν τῇ κοινότητι τῶν λαῶν τοῦ δυτικοῦ λεγομένου πολιτισμοῦ. Οὕτω νομίζει ὁ Scheuner ὅτι διὰ τῶν περὶ δικαίου ἀπόψεων αὐτοῦ ἀποκτᾶ τὸ δίκαιον ἀνεξαρτησίαν ἀπὸ τὸ Κράτος, χωρὶς τὴν ἀνάγκην προσφυγῆς εἰς τὸν ἐπικουρίαν τῆς φυσικῆς θεολογίας¹²⁰.

Ὡς κύριος ἐκπρόσωπος τοῦ δευτέρου ρεύματος θεωρεῖται ὁ Karl Barth, τοῦ ὁποῦ ἡ σχετικὴ διδασκαλία ὡς ἐπιφανοῦς δογματικοῦ ἔσχε μεγάλην ἐπίδρασιν. Ἀποκρούων οὗτος οἰκονομῶν ἰδέαν περὶ φυσικοῦ δικαίου¹²¹ προβάλλει ἀντὶ τούτου τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν κέκτηται ἡ χριστιανικὴ κοινότης διὰ τὴν ὑπαρξίν τοῦ κόσμου. Πῶς ὅμως δεόν νὰ νοηθῇ ἡ θετικὴ αὕτη σημασία τῆς χριστιανικῆς κοινότητος ἀποβαίνει δυσνόητον, τοσούτω μᾶλλον ὅσῳ ὁ Barth οὐδεμίαν συστηματικὴν ἔκθεσιν τῶν σχετικῶν ἀντιλήψεων αὐτοῦ δίδει, ἀλλ' ἐπιχειρεῖ μόνον εἰς συνοπτικὰς πραγματείας, ὀλιγώτερον ἢ περισσότερον διεξοδικὰς, νὰ λαμβάνη θέσιν ἐναντι τοῦ θέματος ἡμῶν.

Κατ' ἀρχὴν ἰσχυρίζεται ὁ Barth ὅτι ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀνθρωπίνῃ δικαιοσύνη εἶναι δύο ὅλως διάφορα πράγματα. Ἐπικαλεῖται πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου τὴν δίκην τοῦ Ἰησοῦ¹²². Πρὸς θεμελίωσιν τοῦ δικαίου λαμβάνει ἀντὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου τὴν χριστολογικὴν βάσιν. Ὡς τὸ Κράτος, οὕτω καὶ τὸ δίκαιον εἶναι ἔργα τοῦ Θεοῦ¹²³, ἀλλὰ τὸ μὲν δίκαιον θεμελιούται τὸ πρῶτον μετὰ τὴν ἐν Χριστῷ δικαίωσιν, τὸ δὲ Κράτος ἀνήκει εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ Ἰησοῦ¹²⁴, περιλαμβανόμενον ἐν τῇ τάξει τῆς λυτρώσεως¹²⁵. Τὸ Κράτος δὲν δύνανται νὰ θέτῃ αἰώνιον ἐπὶ τῆς γῆς δίκαιον, ἀλλὰ μόνον ἀνθρώπινον. Τὸ ἀνθρώπινον δίκαιον, λέγει περαιτέρω, δὲν δύνανται νὰ ἀξιολογηθῶσι βάσει ρωμαϊκοῦ τινος ἢ φυσικοῦ δικαίου, ἀλλὰ κατὰ λόγον τοῦ συγκεκριμένου δικαίου τῆς ἐλευθερίας, τὸ ὁποῖον ἀξιοῖ ἡ Ἐκκλησία διὰ τὸ κηρυγμα, ὅπερ ἔχει ὡς περιεχόμενον τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Τὸ δίκαιον αὐτὸ τῆς ἐλευθερίας σημαίνει τὴν

119. Αὐτόθι σ. 43.

120. Αὐτόθι σ. 44.

121. *Rechtfertigung und Recht* σ. 46 ἐν *Theol. Studien* τευχ. 1.

122. Αὐτόθι σ. 9 ἐξ.

123. Αὐτόθι σ. 34. Πρβλ. ἐπίσης *Christengemeinde im Wechsel der Staatsordnungen* σ. 33, *Christengemeinde und Bürgergemeinde* ἐν *Theol. Studien* ἀρ. 6.

124. *Rechtfertigung* σ. 18, 25.

125. *Christengemeinde im Wechsel* σ. 47.

θεμελιώσιν, τὴν διατήρησιν καὶ τὴν ἐξυγιάνσιν παντὸς ἀνθρώπινου δικαίου. Ἐκεῖ, ἔνθα ἀναγνωρίζεται τὸ δίκαιον τοῦτο τῆς ἐλευθερίας καὶ γίνεται καλὴ χρῆσις αὐτοῦ, ὑφίσταται ἀμοιβαῖος καθορισμὸς καὶ αὐτοπεριορισμὸς τῆς νομίμου ἀνθρωπίνης ἐξουσίας. Τότε, κατ' αὐτόν, κυριαρχοῦσι τῆς τάξεως τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἡ δικαιοσύνη, ἡ σοφία, ἡ εἰρήνη, ἡ ἐπιείκεια, αἵτινες συνθέτουσι τὸ θεμέλιον τῆς τάξεως ταύτης. Κατὰ ταῦτα δὲν ὑφίσταται ἰδεώδης τις κατάστασις δικαιοσύνης, ἀλλ' ἀπλῆ ρύθμισις τοῦ ἐν τῇ γῆ βίου, ὅστις δεσμευόμενος ὑπὸ τῆς ἀμαρτίας εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀπαλλαγῇ ταύτης καὶ νὰ ἀνυψωθῇ¹²⁶. Δὲν ὑπάρχουσιν ἀφηρημένοι τινὲς ἀρχαὶ καὶ ἰδεώδη, τὰ ὅποια παραμένουσιν ἀμετάβλητα, ἀλλὰ κατὰ περίστασιν ρύθμισις τῶν ἐκάστοτε ἐμφανιζομένων ἐκδηλώσεων τῶν δικαιοκῶν σχέσεων.

Ὁθεν ὁ Barth θεωρεῖ ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Κράτους ἀναγνώρισις τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κηρύγματος αὐτῆς, τοῦ ἐπιτασσομένου ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελίου, ἀποτελεῖ συγχρόνως τὴν ἔνδειξιν περὶ τῆς γνησιότητος τῆς οὐσίας τοῦ Κράτους καὶ τοῦ ἀνθρώπινου δικαίου¹²⁷. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ ὁ περὶ δικαίου ὄρισμὸς τοῦ Barth ὡς τοῦ συνόλου τῶν λειτουργιῶν τοῦ γνησίου κράτους. Ὁ ὄρισμὸς οὗτος ἀντλεῖ τὴν ἔννοιαν αὐτοῦ ἐκ τῆς δικαιοσύνης τοῦ ἀνθρώπου ἐν Χριστῷ καὶ ἐκ τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας¹²⁸.

Ἐφαρμόζων ἀναλογικὴν τρόπον τινὰ μέθοδον ἀρύεται ἐκ τῆς Βίβλου ὠρισμένας ὑποδείξεις διὰ τὸ δίκαιον. Ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ, λέγει, ἀνταποκρίνεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι τὸ δίκαιον, ὡς ἀνθρώπινον δίκαιον, ὑπηρετεῖ τὸν ἀνθρώπον, ἡ δὲ θεμελιώσις τοῦ ἀνθρώπινου δικαίου διὰ τῆς θείας δικαιοσύνης ὁδηγεῖ εἰς τὸ Κράτος δικαίου. Ἐπειδὴ δὲ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐφανερῶθη ἐν τῇ ἀποκαλύψει, ἔπεται ὅτι δὲν εἶναι δίκαιον νὰ ὑφίσταται μυστικὴ πολιτικὴ. Ὅπως ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ δέον νὰ ἀπολαύῃ ἐλευθερίας, οὕτω καὶ ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἐν τῇ πολιτικῇ κοινότητι πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθερος. Ἐπειδὴ ὁ χριστιανὸς γνωρίζει τὴν ὑπαρξιν δικαστηρίου τῆς ζωῆς καὶ τὴν χάριν αὐτοῦ, προκύπτει ὅτι αἱ συμβιβαστικαὶ λύσεις μόνον ὡς *ultima ratio* δέον νὰ θεωρῶνται καὶ νὰ καταφεύγωσιν εἰς αὐτὰς οἱ ἀνθρώποι, ἐφ' ὅσον ἄλλως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ εἰρήνη¹²⁹. Δεδομένου δὲ ὅτι οἱ χριστιανοὶ εἶναι ἐλεύθεροι, δέον νὰ ἀποδοκιμάζεται τὸ ὀλοκληρωτικὸν Κράτος, ἡ δὲ διάφορος ὑφῆ τῶν φυσικῶν δώρων τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ διάφορος φύσις τῶν θεμάτων τοῦ κοινωνικοῦ βίου ὑπαγορεύουσι τὸν διαχωρισμὸν τῶν ἐξουσιῶν¹³⁰.

Παρὰ τὴν ἀσάφειαν, ἥτις κρατεῖ εἰς τὰς ἐκτεθείσας ὑποδείξεις τοῦ Barth,

126. Rechtfertigung σ. 46.

127. Christengemeinde in Wechsel, σ. 44.

128. Rechtfertigung σ. 46.

129. Αὐτόθι σ. 44.

130. Christengemeinde und Bürgergemeinde σ. 15 ἐξ. Ἐπίσης πρβ. Gündisch σ. 83.

οὗτος ρητῶς ἐπιδοκιμάζει τὸ δικαίωμα ἀντιστάσεως ἐν τῇ ἐνεργητικῇ αὐτοῦ μορφῇ. Ὁ χριστιανός, λέγει, πρέπει νὰ εἶναι πάντοτε ἑτοιμος νὰ ἀντικαθιστᾷ τὸν κοσμικὸν ἄρχοντα μὲ τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ¹³¹. Ἡ καταφανής ἀδυναμία τοῦ Barth, ὅπως ὑποδείξῃ σαφῆ αἰτήματα δικαίου, οὐδαμῶς ἐμποδίζει τοῦτον, ὅπως, ἐρειδόμενος ἐπὶ τῆς Βίβλου, λάβῃ θέσιν ἐναντι ἐπικαίρων πολιτικῶν προβλημάτων. Οὕτως ἀπέκρουσε τὴν ἀνασυγκρότησιν τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ «ἐν τῇ ἐνότῃ τῆς πίστεως» καὶ ἐζήτησεν, ὅπως ὁ χριστιανός, πειθόμενος εἰς τὴν θεϊαν ἐπιταγὴν, ἀντιταχθῇ εἰς τὴν ἀνασυγκρότησιν¹³².

Ὅμοίαν θέσιν ἐναντι τοῦ δικαίου λαμβάνει καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Barth Alfred de Quervain. Κατ' αὐτὸν ἐπίσης, ὁ Χριστὸς ἀποτελεῖ τὸν ρυθμιστὴν τοῦ δικαίου τῆς πολιτειακῆς τάξεως. Καὶ ὑπὸ τούτου ἡμῶς δὲν ὑποδεικνύεται σαφῆς τις κανὼν δικαίου, ὅστις ἀποτελεῖ τὸν γνώμονα τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίου¹³³. Τοῦτ' αὐτὸ ἰσχύει ὁμοίως καὶ διὰ τὸν N. H. Soe, ὁ ὁποῖος ἐν τέλει θεωρεῖ ὅτι τὰ πάντα (καὶ τὸ δίκαιον) καὶ ἰδιαιτέρως τὸ Κράτος ὑπόκεινται εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ Χριστοῦ. Καίτοι δὲ οὐδὲν μέτρον δικαίου ὑποδεικνύει, δέχεται καὶ οὗτος τὸ δικαίωμα ἀντιστάσεως καὶ δὴ καὶ τῆς ἐνεργητικῆς. Πῶς θεμελιούται ἡμῶς αὕτη οὐδεμία διευκρίνησις περαιτέρω παρέχεται ὑπ' αὐτοῦ¹³⁴.

Ὅμοίαν σχεδὸν ὁδὸν πρὸς τὸν Barth ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Jacques Ellul¹³⁵. Ἡ θέσις αὐτοῦ εἶναι: ἡ ὑπαρξίς μιᾶς μόνον δικαιοσύνης, τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς πραγματώσεως αὐτῆς ἐν Χριστῷ, ὅστις τοιουτοτρόπως ἀποτελεῖ τὴν βάσιν, τὴν ἐνσάρκωσιν καὶ τὴν ἀξιοποίησιν τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίου¹³⁶. Διὰ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ ἐπανακατεστάθη ὁ ἄνθρωπος καὶ ἐπανεκτίησε τὰ δίκαια αὐτοῦ¹³⁷. Ὄθεν, κατὰ τὸν Ellul, μόνον ἐν τῇ δικαιοῦσει καθίσταται ὁ ἄνθρωπος ἱκανός, ὅπως θέτῃ ὀρθὸν δίκαιον. Ὡς ὁ Barth, οὕτω καὶ ὁ Ellul ἀποκρούει τὸ χριστιανικὸν φυσικὸν δίκαιον, διότι τὸ δίκαιον δὲν ἀποτελεῖ ἰδιότητα ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει ὑπάρχουσαν, ἀλλ' ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ συμφώνως πρὸς τὸ εἶδος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Οὐδεμία φυσικὴ διάγνωσις τῆς δικαιοσύνης ὑφίσταται, διότι τοῦτο θὰ ἐσήμαιεν ἐξίσωσιν τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως πρὸς τὴν θεϊαν βούλησιν. Ἡ δικαιοσύνη δύναται νὰ γνωσθῇ καὶ νὰ

131. Rechtfertigung σ. 34, 42.

132. Politische Entscheidung in der Einheit des Glaubens ἐν Theologische Existenz heute, τευχ. 34, 1952, σ. 4, 8.

133. Ethik τόμ. II, Kirche, Volk und Staat, Zürich 1945, σ. 197 ἐξ.

134. N. H. Soe ἐν Bericht: Die Treysa - Konferenz, Gerechtigkeit im bibl. Sicht, Genf 1950, σ. 35. Ἐπίσης Christliche Ethik München 1949, σ. 342 ἐξ.

135. Le Fondement theologique du Droit, Neuchatel et Paris 1946 (γερμ. μετάφρ.: Die Theologische Begründung des Rechts, ἐν Beiträge zur evang. Theologie, München 1948. Αἱ παραπομπαὶ γίνονται συμφώνως τῇ γερμανικῇ μεταφράσει).

136. Αὐτόθι σ. 31, 33.

137. Αὐτόθι σ. 35.

διαγνωσθῆ μόνον ἐν τῇ ἀποκαλύψει, τὸ δὲ φυσικὸν δίκαιον εἶναι δυνατὸν μόνον νὰ ὑποδηλοῖ τὸν σύνδεσμον τῆς θείας δικαιοσύνης μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης¹³⁸. Τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀποτελεῖ, κατ' αὐτόν, ἀπλῶς ἱστορικὸν φαινόμενον. Μέτρον δικαιοσύνης εἶναι ἡ βούλησις τοῦ Θεοῦ, ἥτις μόνον διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καθίσταται γνωστὴ εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Οὐδεμίαν προσπάθειαν καταβάλλει ὁ Ellul, ὅπως διατυπώσῃ ὠρισμένας τινὰς ὑποδείξεις δικαιοσύνης ἢ θεσμῶν, οἱ ὅποιοι ἐδόθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνήκουσιν εἰς τὴν δημιουργίαν¹³⁹. Ὑποδεικνύει μόνον δικαίωματα, τὰ ὅποια παρεσχέθησαν εἰς τὸν ἄνθρωπον δι' ὠρισμένον σκοπὸν καὶ τὰ ὅποια εἶναι διαγνωστά ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀποτελοῦν τὸ μέτρον διὰ τὴν ἀρετὴν τῆς δικαιοσύνης.

Καίτοι ὁ Ellul ἰσχυρίζεται ὅτι οὐδεμία ἀνθρωπίνη δικαιοσύνη ὑφίσταται, δέχεται ὅμως τὸν ἀνθρώπινον λόγον, ὅστις ἀποτελεῖ μέτρον καὶ κριτήριον τῆς δικαιοσύνης, κριτήριον βεβαίως σχετικόν, διάφορον κατὰ τὰς ἐκάστοτε χρονικὰς περιόδους καὶ παροδικόν. Περιεχόμενον τοῦ κριτηρίου τούτου εἶναι ἡ διτήρησις τοῦ βίου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον δέον νὰ ἀποβλέπη τὸ σύνολον τῆς ἀνθρωπίνης νομοθεσίας· ἄλλως νόμος ἀντιτιθέμενος πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀποτελεῖ ἀδιάναν. Ἡ δικαιοσύνη αὕτη, ἥτις εἶναι διαγνωστὴ εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον, οὐδεμίαν ἄμεσον ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ. Παρὰ ταῦτα ὁ Θεὸς προσέρχεται διὰ τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ ἐπίκουρος¹⁴⁰.

Τὰ πάντα θεωρεῖ ὁ Ellul ὡς ἀπότοκα τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου, ὅπερ δέον νὰ διαμορφωθῆ οὕτως, ὥστε ὁ ἄνθρωπος ν' ἀπολαύῃ ὅλων τῶν ἀπαραιτήτων ἐκείνων δικαιοματιῶν, τὰ ὅποια καθιστῶσιν αὐτὸν ἱκανὸν νὰ λαμβάνῃ γνῶσιν τοῦ λόγου τοῦ ἀπευθυνομένου πρὸς αὐτὸν παρὰ τοῦ Θεοῦ¹⁴¹. Οὕτω προκύπτει ὑποχρέωσις πρὸς συντήρησιν τῆς ζωῆς συμφώνως τῷ Εὐαγγελίῳ καὶ συγχρόνως τὸ καθῆκον τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως διαφωτίζη περὶ τούτου τὴν πολιτείαν¹⁴².

Ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τῆς χριστολογικῆς θεμελιώσεως τοῦ δικαίου, ὡς ἐκδέχονται ταύτην οἱ Barth καὶ Ellul, εἶναι ἐν Γερμανίᾳ ὁ Ernst Wolf¹⁴³. Κατ' αὐτὸν δέον ἢ διαμαρτυρομένη ὁμολογία νὰ εἴπῃ εἰς τὴν περὶ φυσικοῦ δικαίου χριστιανικὴν διδασκαλίαν εὐθέως ἔχι. Δύναται ὅμως ἡ διδασκαλία αὕτη μὲ ψυχραιμίαν καὶ λογικὴν νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὡς ἱστορικὸν δικαιοκὸν γεγονός ἐκεῖ μόνον, ἔνθα πρόκειται περὶ πρακτικῶν τοῦ βίου θεμάτων. Τὸ φυσικὸν ὅμως δίκαιον, ὡς δογματικὴ καὶ μεταφυσικὴ διδασκαλία περὶ τοῦ δικαίου, πρέπει ν' ἀπορριφθῆ. Ὅθεν ὁ Wolf ἀποκρούει τὴν περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίαν

138. Αὐτόθι σ. 51, 54, 56.

139. Αὐτόθι σ. 56, 58, 79.

140. Αὐτόθι σ. 67 ἐξ.

141. Αὐτόθι σ. 76.

142. Αὐτόθι σ. 100.

143. *Rechtfertigung und Recht in Kirchen u. Recht*, Göttingen 1950.

ὡς χριστιανικὴν θεμελίωσιν τοῦ δικαίου, ἀποδέχεται ὁμως τὴν χρησιμοποίησιν τῶν στοιχείων, τὰ ὅποια αὐτὴ προσφέρει, διὰ πρακτικούς κοινωνικούς σκοπούς δικαιοκῆς φύσεως¹⁴⁴.

Ὁ Edmund Schlink¹⁴⁵ προτιμᾷ νὰ παραιτηθῆ παντελῶς τῆς ἐννοίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Σκοπὸς τῆς τοῦ Κυρίου θυσίας, λέγει, εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διατήρησις τοῦ κόσμου. Ὡς ἐπακόλουθον τούτου προκύπτει ἡ ἀνάγκη τῆς διατηρήσεως τοῦ βίου μεθ' ὄλων αὐτοῦ τῶν ἐκδηλώσεων ἐν τε τῇ οἰκογενεῖα καὶ τῇ κοινωνίᾳ. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ Ἐκκλησία λόγῳ τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς ἔχει τὴν εὐθύνην ἐναντι τοῦ κόσμου, συναγεται περαιτέρω ἡ ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας τῆς πίστεως. Ἐπειδὴ ὁμως φρονεῖ ὁ Schlink ὅτι δὲν εἶναι ἐπαρκῆ τὰ ἀνωτέρω, ἀναγκάζεται καὶ οὗτος νὰ καταφύγῃ εἰς τὰς βιβλικὰς ἐντολάς, τὰς ὁποίας ἐκδέχεται ὡς ὑποδείξεις καὶ θεμελιώδεις δικαιοκῆς κανόνες.

Ὁμοίως ὁ Hans Steubing θεωρεῖ τὴν περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίαν τόσον ἀπὸ δικαιοκῆς ὅσον καὶ ἀπὸ φιλοσοφικῆς καὶ χριστιανικῆς ἐπόψεως «ἀπαράδεκτον»¹⁴⁶. Δέχεται μὲν ὅτι ὑπάρχουσι παρὰ τῷ Παύλῳ ὑποδείξεις τινὲς περὶ φυσικοῦ δικαίου, ἀλλὰ θεωρεῖ ὅτι αὐταὶ προσκρούουσι πρὸς τὴν διδασκαλίαν περὶ τῶν συνεπειῶν τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ὁποίου ὁ λόγος καὶ ἡ φύσις δὲν δύνανται οὕτω νὰ ἔχωσιν ἀποκαλυπτικὸν χαρακτήρα (πραγματικοῦ θείου δικαίου σ.σ.)¹⁴⁷. Ἐπίσης καὶ κατ' αὐτὸν δύναται τις νὰ εὑρῇ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ ὑποδείξεις τινὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν δικαιοκῆς τάξιν¹⁴⁸.

Διεξοδικώτερον πάντων ἡσχολήθη περὶ τὰς λεπτομερείας τῆς περὶ δικαίου διδασκαλίας ὁ Erik Wolf¹⁴⁹, καθ' ὃν ἔκ τῆς χριστιανικῆς περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας δὲν δύνανται νὰ ἐξευρεθῆ ἱκανοποιητικὸν τι μέτρον πρὸς ἀξιοποίησιν τοῦ δικαίου¹⁵⁰. Οὐχ ἤττον ὁμως ἀναγνωρίζει ὅτι ἔχουσι καὶ οἱ ἐθνικοὶ γνώμονα περὶ δικαίου, ὅστις εἶναι γεγραμμένος ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῶν, καὶ ὅτι ὑπάρχει φυσικὴ τις δικαιοσύνη, ἣτις θεμελιούται ἐν τῇ τάξει τοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργηθέντος κόσμου¹⁵¹, καίτοι ἀλλαχοῦ φωρᾶται ἀντιτιθέμενος πρὸς τὴν ἀποψιν ταύτην¹⁵². Τὸ δίκαιον δύνανται μόνον ἐκ τοῦ Θεοῦ νὰ κατα-

144. Αὐτοῦ σ. 24 ἐξ., Gottesrecht und Menschenrecht σ. 9 ἐξ.

145. Das Theolog. Problem des Naturrechts in Viva Vox Evangelii ἐν Festschrift für Meiser, München 1951.

146. Αὐτόθι σ. 161.

147. Αὐτόθι σ. 83 ἐξ., 103 ἐξ., 137.

148. Αὐτόθι σ. 148 ἐξ.

149. Πρβλ. ἔργα ἐν βιβλιογραφικῷ καταλόγῳ. Ἐπίσης πρβλ. Die Menschliche Rechtsordnung ἐν Die Autorität der Bibel heute, Zürich Frankfurt 1953.

150. Πρβλ. Rechtsgedanke u. biblische Weisung σ. 9 ἐξ. Die menschliche Rechtsordnung σ. 323 ἐξ.

151. Πρβλ. Rechtsgedanke und biblische Weisung σ. 29.

152. Πρβλ. Die Menschliche Rechtsordnung σ. 323 ἐξ.

νοηθῆ, διότι ἡ δικαιοσύνη ἀποτελεῖ ιδιότητα τοῦ Θεοῦ¹⁵³. Ἡ Βίβλος ἐπιμαρτυρεῖ τοῦτο, χαρακτηρίζουσα τὸν Θεὸν ὡς Θεὸν τῆς δικαιοσύνης. Ὁ Χριστὸς ἔδωκε πράγματι αὐθεντικὰς ὑποδείξεις ἀφορώσας εἰς τὴν δικαιοκὴν τάξιν. Ἡ βασιλεία τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ κόσμῳ ἀναγκάζει ἡμᾶς, ὅπως ἀναγνωρίσωμεν παρ' αὐτῷ τὴν πηγὴν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς κοινωνικῆς τάξεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν τοῦ δικαίου¹⁵⁴.

Ὁ Wolf ἐκθέτει λεπτομερῶς τὰς ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ γενομένας ἐν σχέσει πρὸς τὸ δίκαιον ὑποδείξεις καὶ ἀφορώσας εἰς τὸν κατὰ Χριστὸν βιοῦντα ἄνθρωπον, τὴν ἐπ' αὐτοῦ οἰκοδομουμένην χριστιανικὴν κοινότητα, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς συνδημιουργοῦ τεθεῖσαν ἐν τῷ κόσμῳ τάξιν. Ἡ Δ. διδάσκει ὅτι μόνον ὁ Χριστὸς πληροῖ καὶ ἐρμηνεύει τὸν παλαιὸν νόμον, ὑπὸ τὸν ὁποῖον κυρίως νοεῖται ὁ δεκάλογος, ὡς ἀποτελῶν τὴν ἐκδήλωσιν τῆς βουλήσεως τοῦ Θεοῦ τῆς ἀναφερομένης εἰς τὴν ἀνθρωπίνην τάξιν. Ὁ δεκάλογος εἶναι τὸ θεμέλιον πάσης ἀνθρωπίνης δικαιοκῆς τάξεως καὶ ἡ μὴ τήρησις τούτου ἀφαιρεῖ τὸν χαρακτῆρα τοῦ δικαίου ἀπὸ οἰανδήποτε ἀνθρωπίνην δικαιοκὴν τάξιν. Αἱ ἐντολαί, νοούμεναι ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην σημασίαν τοῦ περιεχομένου αὐτῶν, δεόν νὰ μὴ θεωρῶνται καὶ ἐφαρμόζωνται ὡς δικαιοὶ κανόνες ἀλλὰ ὡς θεμελιώδεις ἀρχαὶ καὶ κατευθυντήριοι γραμμαὶ δικαίου. Πῶς ὅμως ἐκ τῆς μὴ ἀκριβοῦς τηρήσεως τῶν ἐντολῶν τοῦ δεκαλόγου δύναται ἡ δικαιοκὴ τάξις νὰ ἀποβῆ παράνομος δὲν διευκρινεῖται περαιτέρω¹⁵⁵.

Ἐπίσης δὲν καθίσταται σαφὲς κατὰ ποῖον τρόπον ὁ Wolf θεμελιοῖ τὴν σχέσιν τῶν παρεχομένων ὑπὸ τῆς Βίβλου ὑποδείξεων πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον καὶ τὸν φυσικὸν ἠθικὸν νόμον. Τὴν ἀσάφειαν ἐπιτείνει ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτοῦ ὅτι ἡ αὐθεντία τῆς Βίβλου ἰσχύει μόνον διὰ τοὺς πιστοὺς. Εἰς τοὺς μὴ πιστοὺς καθίστανται αἱ ἀνωτέρω ὑποδείξεις γνωσταὶ μόνον διὰ τοῦ κηρύγματος, διότι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιβληθῶσιν ἄλλως¹⁵⁶.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ὁ Wolf ἀποκρούει μίαν γενικῶς ἰσχύουσαν καὶ δεσμεύουσαν δικαιοκὴν ἀρχήν. Ἐξ ἄλλου ὁμιλεῖ περὶ τῶν δέκα ἐντολῶν ὡς ἀποτελουσῶν μίαν γενικῶς δεσμεύουσαν ὑπόδειξιν διὰ πᾶσαν δικαιοκὴν τάξιν καὶ διὰ πᾶσαν πολιτικὴν ἐξουσίαν¹⁵⁷. Περαιτέρω ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ ὡς δημιουργοῦ καὶ λυτρωτοῦ τοῦ κόσμου¹⁵⁸ καὶ ἀποδέχεται τὴν ὑπαρξίν φυσικῆς δικαιοσύνης. Πέρα τούτου πιστεύει εἰς τὴν ὑπαρξίν εἰδους φυσικοῦ δικαίου ὡς τινος ἀρχεγόνου καὶ θεμελιώδους τάξεως, ἥτις

153. Πρβλ. *Bibl. Weisung* σ. 27 ἐξ., *Menschliche Rechtsordnung* σ. 326.

154. Πρβλ. *Bibl. Weisung*, σ. 28 ἐξ., 34 ἐξ., *Menschliche Rechtsordnung* σ. 326 ἐξ.

155. Πρβλ. *Menschl. Rechtsordnung* σ. 330 ἐξ., *Biblische Weisung* σ. 56 ἐξ.

156. Πρβλ. *Menschl. Rechtsordnung* σ. 335.

157. Πρβλ. ὑποσ. 100.

158. Πρβλ. *Menschliche Rechtsordnung* σ. 326, 328.

θεμελιούται ἐν τῇ δημιουργίᾳ¹⁵⁹. Αἱ ἀνωτέρω διατυπούμεναι ἀντιφάσεις τοῦ Wolf παραμένουσιν ἀδιασάφητοι. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης εἶναι ὅτι οὗτος ἀσχολεῖται καὶ περὶ ὑποδείξεις δικαίου πρακτικῆς σημασίας.

Ἐνῶ οἱ μνημονευθέντες ἀνωτέρω ἐκπρόσωποι τῆς χριστολογικῆς θεμελιώσεως τοῦ δικαίου πλησιάζουσιν πῶς πρὸς τὴν οὐσίαν καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ δικαίου, παρὰ τὴν ἀρνητικὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν λαμβάνουσιν ἐναντι αὐτοῦ, ὁ Hans Hermann καταλήγει ἐν τῇ περὶ δικαίου ἐρευνῇ αὐτοῦ εἰς τὴν πλήρη ἀρνήσιν ὑπερθετικῶν δικαιοκῶν κανόνων. Οὕτω καταφεύγει, ὡς ἢ εἰς μόνην ἀναγκαίαν λύσιν εἰς τὸν δικαιοκῶν θετικισμόν (Rechtspositivismus), τὸν ὁποῖον μάλιστα πειρᾶται νὰ θεμελιώσῃ χριστολογικῶς.

Ἐκκινῶν ἐκ τῆς ἀρχῆς ὅτι οὐδὲν δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ γινῶσκη περὶ τῆς δικαιοσύνης, ἥτις ἀποτελεῖ ἰδιότητα μόνον τοῦ μακρὰν εὐρισκομένου Θεοῦ, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα περὶ ὑπάρξεως θετικοῦ μόνον δικαίου, τοῦ ὁποῖου ἡ φύσις καὶ τὸ περιεχόμενον καθορίζονται διὰ κοινῆς συμφωνίας καὶ τοῦ ὁποῖου οὐσιῶδες γνῶρισμα ἀποτελεῖ τὸ ἐξαναγκαστόν¹⁶⁰.

Ὅμοίαν περίπου γραμμὴν ἀκολουθεῖ ὁ Walther Schönfeld, καθηγητῆς τῆς νομικῆς ἐν Tübingen, ἐν τῷ περισπουδάστῳ αὐτοῦ ἔργῳ περὶ θεμελιώσεως τῆς δικαιοκῆς ἐπιστήμης. Οὗτος, ἀποδεχόμενος κατ' ἀρχὴν τὴν ὑπαρξίν φυσικοῦ νόμου καὶ φυσικοῦ δικαίου βάσει τοῦ χωρίου τῆς πρὸς Ρωμ. 2,14¹⁶¹, θέτει τὸν περιορισμόν ὅτι τὸ φυσικὸν δίκαιον ἀποτελεῖ jus existens, ὅπερ μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ ἀνθρώπου δὲν δύναται ὀρθῶς νὰ διαγνωσθῇ καὶ ἐπομένως οὐδαμῶς δύναται νὰ ἐπενεργῇ ὡς δίκαιον ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ. Μόνον ἐν τῷ νόμῳ τοῦ Χριστοῦ (lex Christi) ἀποκαλύπτεται ὁ αἰώνιος νόμος (lex aeterna) καθαρὸς καὶ ἀδιάφθορος. Ὅθεν, ἐπιλέγει, ὁ φυσικὸς νόμος (lex naturalis) ἤρθη διὰ τοῦ αἰωνίου νόμου τοῦ ἀποκαλυφθέντος ἐν Χριστῷ¹⁶². Εἰς νεωτάτην δὲ ἐργασίαν αὐτοῦ χαρακτηρίζει τὴν περὶ φυσικοῦ δικαίου σκέψιν ὡς λύσιν τοῦ προβλήματος τοῦ δικαίου προσωρινήν, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ἀρνητικὴν, διαλεκτικὴν καὶ μὴ δυναθεῖσαν νὰ ὑπερπηθῇ τὰς δυσχερείας τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ ὑπερθετικοῦ δικαίου καὶ δικαιοκῆς θετικισμοῦ¹⁶³. Οὕτω ὁ Schönfeld προτείνει τὴν θετικοποίησιν τοῦ δικαίου καὶ τῆς δικαιοκῆς ἐπιστήμης καὶ ἀποφαίνεται ὅτι τὸ δίκαιον δὲν τίθεται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ὅτι οὗτος δύναται, ὡς συνεργάτης τοῦ Θεοῦ καὶ μέτοχος τῆς ἀποκαλύψεως αὐτοῦ, νὰ συντελῇ εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην διαμόρφωσιν τοῦ δικαίου¹⁶⁴. Καταλήγων ὁ Schön-

159. Πρβλ. Biblische Weisung σ. 29 ἐξ.

160. Πρβλ. H. H. Walz, Die biblische Botschaft von der Gerechtigkeit und unser Recht, Schriftenreihe der Evang. Akademie τεύχ. 26, Tübingen 1948.

161. Πρβλ. Grundlegung der Rechtswissenschaft σ. 219 ἐξ.

162. Αὐτόθι σ. 226 ἐξ.

163. Πρβλ. Das Widerstandsrecht 1956, σ. 51 ἐξ., 56 ἐξ.

164. Αὐτόθι σ. 53 ἐξ.

feld λέγει ὅτι ἡ χάρις θὰ ἡδύνατο νὰ ἐξουδετερώσῃ τὴν φύσιν, οὕτω δὲ καθίσταται δυνατὸν, ὅπως ἀρθῇ ἡ ἀντίθεσις τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ τοῦ δικαιοῦ θετικισμοῦ¹⁶⁵.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω θεωριῶν, τῆς τάξεως δημιουργίας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς χριστολογικῆς θεμελιώσεως τοῦ δικαίου ἀφ' ἑτέρου, ὑφίστανται ἕτεραι γνώμαι τείνουσαι εἰς τὴν διαλλαγὴν ἀμφοτέρων. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον πειρᾶται ὁ Heins Horst Schrey¹⁶⁶ τὴν «τριαδικήν» θεμελίωσιν τοῦ δικαίου, ἐξαίρων τὸν στενὸν σύνδεσμον μεταξύ τῆς ἀνθρωπίνης καὶ τῆς θείας δικαιοσύνης. Ἡ ἀσάφεια, λέγει, διαλύεται ἐν τῇ φύσει καὶ ἡ αὐτονομία τῆς *iustitia civilis* (ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης) διαμορφοῦται ἀναλόγως πρὸς τὸν χαρακτήρα, τὸν ὁποῖον ἐξασφαλίζουσι διὰ τὸ δίκαιον ἡ ἐξουσία τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ δύναμις τῆς πρὸς αὐτὸν πίστεως. Ἐν τῇ πίστει εἰς τὸν τριαδικὸν Θεὸν δέον ἡ σκέψις τῆς δικαιοσύνης νὰ εὕρῃ τὴν θεμελίωσιν αὐτῆς¹⁶⁷. Οὕτω μόνον θὰ ἦτο δυνατὸν, διαπιστωμένης τῆς μονομερείας τῆς περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς χριστολογικῆς θεμελιώσεως τοῦ δικαίου ἀφ' ἑτέρου, νὰ γίνωσιν ἀποδεκταὶ μόνον αἱ ὀρθαὶ καὶ γνήσιαι ἀπόψεις αὐτῶν¹⁶⁸.

Μέσσην ἐπίσης τέμνει ὁδὸν ὁ Dombois, ὅστις ἕμως δὲν παρουσιάζει τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ ὑπὸ συγκεκριμένην μορφήν.

Ὁ Heins Becker ἀντιτίθεται εἰς τὴν διάκρισιν μεταξύ νόμου καὶ Εὐαγγελίου, ἰσχυριζόμενος ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν ἡ ἠθικὴ τῶν προτεσταντῶν, ἕνεκα τῆς διαφόρου θεμελιώσεως τοῦ δικαίου, νὰ διακρίνηται τῆς ἠθικῆς τῶν διαμαρτυρομένων, τῶν καθολικῶν ἢ τῆς ἠθικῆς, ἡ ὁποία ἔχει τὴν προέλευσιν αὐτῆς ἐκ τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἰδεῶν τῶν πολιτισμῶν τῆς ἀρχαιότητος¹⁶⁹.

Ὁ Hermut Weruz¹⁷⁰ ὑποστηρίζει τὴν ὑπαρξιν συνδέσμου τῆς χριστολογικῆς θεμελιώσεως τοῦ δικαίου καὶ τῆς περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας. Κατ' αὐτὸν δέον νὰ μὴ τίθῃται τὸ πρόβλημα: Χριστὸς ἢ φυσικὸν δίκαιον, ἀλλὰ νὰ καταβάλληται προσπάθεια, ὅπως τὸ φυσικὸν δίκαιον νοῆται ἐν Χριστῷ, χωρὶς ἕμως νὰ σημαίνῃ τοῦτο τὴν παραγνώρισιν καὶ ὑποτίμησιν τοῦ φυσικοῦ δικαίου¹⁷¹.

Ὁ Weruz δὲν ἀποδέχεται τὸν ἀπόλυτον χαρακτήρα τοῦ φυσικοῦ δικαίου,

165. Αὐτόθι σ. 57.

166. Πρβλ. *Naturrecht und Gottesgerechtigkeit* ἐν *Universitas* 1950, σ. 429, *Die Bedeutung der bibl. Botschaft für die Welt des Rechts*, Tübingen 1952.

167. Πρβλ. *Naturrecht* σ. 427, 433.

168. Πρβλ. *Die Wiedergeburt des Naturrechts*, ἐν *Theologische Rundschau* 19, 1951, σ. 221.

169. *Naturrecht und Christl. Existenz*, Kassel 1952.

170. Becker, *Vorbemerkungen zur Frage einer evang. Rechtsethik*, *Evangel. Theologie*, ἔτος 7ον 1947, 1948.

171. *Christologisches Naturrecht und Wirtschaftsordnung* ἐν *Evangel. Theologie* ἔτος 8ον 1948, σ. 177.

θεωρῶν τοῦτο ὡς σχετικὸν καὶ ἀποτέλεσμα τῆς ἀμαρτίας¹⁷². Τὸ φυσικὸν δίκαιον πρέπει νὰ νοῆται ἐν Χριστῷ καὶ νὰ ἐκλαμβάνηται ἐξ ἐπόψεως τῆς ἐν Χριστῷ δικαιοσύνης, ἦτοι ὡς χριστολογικὸν δίκαιον.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐνιαίαν διδασκαλίαν ἢ θέσιν ἔναντι τοῦ προβλήματος τοῦ δικαίου δὲν ἔχουσι νὰ ἐπιδειξώσιν αἱ προτεσταντικαὶ Ἐκκλησίαι. Ἐν τῷ ἐν Παρισίοις οἰκουμενικῷ συνεδρίῳ τοῦ τμήματος σπουδῶν τοῦ οἰκουμενικοῦ συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν (1934) διεπιστώθη ὡς κοινὴ πεποίθησις ὅτι ἡ περὶ διατάξεων δημιουργίας γνώμη δέον νὰ θεωρῆται ὡς ἡ θεμελιώδης σκέψις τῆς χριστιανικῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς, τὸ σημεῖον δηλαδὴ ἐνθα ἀκριβῶς συμφωνοῦσιν οἱ Brunner καὶ Althaus¹⁷³. Μετὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον ἡ πρώτη ἐπίσημος σύνοδος τῶν προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν ἐν Γερμανίᾳ, συνελθοῦσα ἐν Bethel (9-13 Ἰανουαρίου 1949) ἠσχολήθη περὶ τὸ θέμα: Ἐκκλησία, δίκαιον καὶ αἰσθημα δίκαιον, ἀναβληθείσης τῆς ἀρξαμένης συζητήσεως δι' ἄλλην συνεδρίαν, ἣτις ἐπραγματοποιήθη τὸν Μάιον τοῦ ἰδίου ἔτους ἐν Göttingen¹⁷⁴. Ἄλλὰ καὶ ἡ συνεδρία αὕτη εἰς οὐδὲν συνετέλεσε διὰ τὴν διασάφην τοῦ ὑπὸ συζήτησιν θέματος καὶ τὴν ἐπίτευξιν ἐπ' αὐτοῦ ὁμοφωνίας. Ἀπλῶς ἐπεβεβαίωσεν ἐπίσημως τὴν ὑφισταμένην διάστασιν γνωμῶν καὶ τὴν κρατοῦσαν σύγχυσιν. Παρὰ ταῦτα διετυπώθησαν θέσεις τινὲς ἰσχύουσαι ὡς κοινὴ πεποίθησις τῶν συνέδρων. Οὕτω διεπιστώθη π.χ. ὅτι ἡ θεμελιώσις τοῦ δικαίου βάσει τῶν διατάξεων δημιουργίας — αἵτινες τῷ 1934, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἐγένοντο κοινῶς ἀποδεκταὶ — ὡς ἐπίσης καὶ ἡ κατὰ παράδοσιν περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλία, ἡ συνδέουσα τὸ φυσικὸν δίκαιον καὶ τὸν αἰώνιον νόμον τοῦ Θεοῦ, δέον ν' ἀποδοκιμασθῶσιν ὡς μὴ προτεσταντικαὶ¹⁷⁵. Ἐπεχειρήθη περαιτέρω, ὅπως ἐξευρεθῇ βάσις τις χριστολογικῆς θεμελιώσεως τοῦ δικαίου¹⁷⁶. Ἐκ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς λυτρώσεως πρέπει νὰ ἀντληθῶσι τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια θέλουσι

172. Αὐτόθι σ. 179 ἐξ.

173. Πρβλ. Ἐκθεσις Die Kirche und des Staatsproblem der Gegenwart ἐν «Kirche» u. Welt in oekonomischer «Sicht», 1938.

174. Πρβλ. Kirche und Recht σ. 3.

175. Θέσις 4η, σ. 54. Ἡ παύτητος θεμελιώσις τοῦ δικαίου ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς διδασκαλίας τῶν διατάξεων δημιουργίας ἀποδοκιμάζεται, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ φαντασιοκοπικὴ θεμελιώσις ἐκ τοῦ ὑπαρξισμοῦ. Θέσις 4η: Ἡ διάκρισις μεταξὺ iustitia dei καὶ iustitia civilis δέον νὰ νοῆται λαμβανομένης πάντοτε ὑπ' ὄψιν τῆς ἀρχῆς ὅτι οὐδέμια δικαιοσύνη ἀνθρώπινη θέσις περιέχει τι ἐκ τῆς θελας δικαιοσύνης. Ἄμεσος σχέσις τῆς iustitia naturalis πρὸς τὴν iustitia aeterna καὶ πρὸς τὴν iustitia dei δὲν ἀναποκρίνεται πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας.

176. Θέσις 2α σ. 51. Διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως, σταυρώσεως καὶ ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου ἐπανασυνέδεσεν ὁ Θεὸς τὸ διαρραγὲν δίκαιον. Οὕτω ἐδόθη εἰς τὸν ἄνθρωπον τὸ δίκαιον αὐτοῦ ἐν Χριστῷ. Τὴν νέαν ταύτην κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου δέον νὰ λαμβάνη ὑπ' ὄψιν ἡ ἀσκήσις τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης. Τούτων οὕτως ἐχόντων, τὸ κήρυγμα τοῦ Κυρίου καὶ τὸ δίκαιον εἶναι ἀχώριστα. Ἡ χριστολογία θεμελιοῖ τὸ δίκαιον.

χρησιμοποιηθῆ πρὸς θεμελίωσιν τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοκῆς τάξεως¹⁷⁷. Τέλος συνιστᾶται, ὅπως χρησιμοποιῶνται ἐπίσης πρὸς πραγμάτων τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου αἱ θεμελιώδεις ἀρχαί, αἱ ὁποῖαι ὑφίστανται ἐν τῷ κοινῷ περὶ δικαίου αἰσθήματι, ἐν τῇ δικαιοκῆ ἱστορίᾳ τῶν λαῶν καὶ ἐν τῷ δεκαλόγῳ, ἐκλαμβανομένης ὡς συνόλου αἰτημάτων φυσικοῦ δικαίου¹⁷⁸. Τέλος ἐνιτῷ συνεδρίῳ τοῦ οἰκουμ. συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν ἐν Τρεγσα δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐξευρεθῆ λύσις, ἥτις θὰ ἐγεφύρου τὸ χάσμα μεταξὺ τῶν χριστολογικῶν θεμελιώσεων τοῦ δικαίου καὶ τῶν διατάξεων δημιουργίας¹⁷⁹.

Οὕτω παραμένει ὁ προτεσταντισμὸς μέχρι σήμερον ἐν ἀσαφείᾳ καὶ ἀμφιβολίᾳ, καίτοι ἐν τῷ σημείῳ τῆς μὴ ἀποδοχῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου τοῦ μεσαίωνος (καὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς διδασκαλίας) ὑπάρχει πλήρης ὁμοφωνία καὶ παρ' ὅλον ὅτι ἐπίσης ἀναγνωρίζεται γενικῶς ἡ ἀνάγκη ἐξευρέσεως ἀρχῶν δικαίου ὑπερχρονικῶν, αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουσιν ὄντως καὶ εἶναι τόσον ἐναργεῖς, ὥστε νὰ πείθωσιν ἡμᾶς περὶ τοῦ ἀδίκου ὠρισμένων θετικῶν νόμων (δικαίον ἀντιστάσεως). Περὶ τοῦ πῶς ὅμως θεμελιούται τοῦτο δὲν παρέχεται σαφῆς ἐξήγησις.

(Συνεχίζεται)

177. Θέσις 5η σ. 52.

178. Θέσις 6η. σ. 52.

179. Πρβλ. Ἐκθεσιν: Die Treysakonferenz 1950 über das Thema: Gerechtigkeit biblischer Sicht, Genf 1950.